

ТАРИХ ВА ШАХС

ЭРГАШ ОЧИЛОВ

АЛИШЕР
НАВОИЙ

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2013

УЎК: 821.512.133(092)Навоий

КБК 84(5Ў)6

0-95

Ўзб. араб.

0-95 **Очиллов, Эргаш**

Алишер Навоий / Э. Очиллов.

– Тошкент Ўзбекистон, 2013. –

192 б. – (Тарих ва шахс).

ISBN 978-9943-01-943-0

Алишер Навоий ўзбек адабий тили ва адабиётига асос солган буюк сўз санъаткори, Шарқ ижтимоий-фалсафий, маънавий-ахлоқий тафаккур тараққиётига катта ҳисса қўшган забардаст мутафаккир, Хусайн Бойқаро салтанатининг барқарорлиги ва гуллаб-яшнашини таъминлаган йирик давлат арбоби, илму фан, адабиёт ва санъатнинг улкан хомийси бўлган машҳур маърифатпарвар зот сифатида ўзбек тили, тарихи, адабиёти, маданияти ва санъати ривожига алоҳида ўрин тутди. Рисолада бу фаязулодда истеъдод соҳибининг ибратли ҳаёти, серкирра фаолияти, давлат арбоби ва маънавият хомийси, адолатли амалдор ва саховатли инсон сиймосида амалга оширган хайрли ва азгу ишлари, бой ва ранг-баранг адабий-илмий мероси, ижодининг асосий йўналишлари, жанрий таркиби ва мавзу доираси, ўлмас роҳ ва қарашлари, асарларининг бадиий баркамоллиги сирлари ва шонрлик маҳоратининг айрим қирралари тўғрисида илмий-оммабоп усулда хикоя қилинади.

УЎК: 821.512.133(092)Навоий

КБК 84(5Ў)6

ISBN 978-9943-01-943-0

20: *4/28*
A
1422

© O'ZBEKISTON
KOMIDAGI

iston MK

НМИУ, 2013
1042326
181

Алишер Навоий халқимизнинг онг ва тафаккури, бадиий маданияти тарихида бутун бир даврни ташкил этадиган буюк шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намояндаси, миллатимизнинг ғурури, шаъну шарафини дунёга тараннум қилган ўлмас сўз санъаткоридир...

Агар бу зотни авлиё десак, у – авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак – мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак – шоирларнинг султонидир.

Ислом КАРИМОВ

СЎЗ МУЛКИНИНГ СОҲИБҚИРОНИ

Султон Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоий ижодига юксак баҳо бериб, уни нафаси ўликка жон бағишлаган Исо Масих каби туркий тилнинг ўлган жасадига рух ато этган сўз мулкининг соҳибқирони деб таърифлаган эди. Ҳақиқатан ҳам, ўзининг қудратли қалами кучи билан ҳаётлигидаёқ Шарк мамлакатларини забт этиб:

*Олибмен таҳти фармонимга осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.*

*Хуросон демаким, Шерозу Табрес -
Ки, қилмишдур найи қилким шакаррез.*

*Кўнгул бермиш сўзумга турк, жон ҳам,
Не ёлеуз турк, балким туркмон ҳам, -*

дея ўзининг тенгсиз шеърий салоҳияти, асарларининг шухрати билан ифтихор этган шоир бугунги кунда беш аср беридаги забардаст халафи Абдулла Орипов хавас ва хайрат билан ёзганидек, “миллиард мартабали жаҳон” илму адаб аҳлининг эътиборини ўзига қаратиб турибди:

*Байтингга бир бора қовушган ҳар лаб,
Такрорлаб кетгуси маҳшаргача то.
Қаратиб турибсан бу ён, не ажаб,
Миллиард мартабали жаҳонни ҳатто.*

Юксак бадиияти, теран фалсафаси, кенг камрови, умуминсоний масалалар ўзининг хассос ифодасини топгани жиҳатидан Алишер Навоий асарлари жаҳон адабиётининг энг баркамол намуналари билан бўйлаша олади ва шоирнинг ўзи дунёнинг Хомер, Фирдавсий, Низомий, Румий, Ҳофиз, Данте, Шекспир, Бедил, Хёте, Бальзак, Пушкин, Толстой каби буюк санъаткорлари билан бир қаторда туради.

Жалололиддин Румий ўз даврида лутф этиб: “Агар муслимият Санойи-

нинг улуғлигини кўра билсайди, жамики мўминларнинг қалпоғи бошидан тушарди!” – деган эди. Биз бу фикрни бир оз ўзгартириб: “Агар инсоният Навоийнинг буюклигини англаб етганида, уни дунёга берган халқни бошига кўтарар эди!” – деган бўлар эдик.

“Ҳафт авранг” хотимасида Абдурахмон Жомий Алишер Навоийнинг истеъдоди ва маҳоратига юксак баҳо бериб, у Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Дехлавий панжасига муносиб панжа ура олди, ҳатто улардан ҳам ўзиб кетди. Яхшиямки, у асарларини туркийда яратди, агарда форсийда қалам тебратганида борми, бошқаларга бу майдонда жавлон уриш учун мажол қолмас эди, деб ёзади:

*Ки гар буди он ҳам ба назми дари,
Намонди мажולי сухангустари.
Ба мизони он назми мўъжазнизом
Низомий ки буди-ю, Хусрав кадом?*

Алишер Навоий ижоди абадий барҳаётлигининг сири шундаки, у азалий ва абадий мавзуларни юк-

сак маҳорат билан қаламга олган: мухаббат, вафо, дўстлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, поклик, тўғрилиқ, мардлик, саховат, қаноат, адолат, олийжаноблик, эзгулик, ор-номус, иффат-хаё, камтарлик каби инсоний фазилатларни улуғлаган бўлса, ёмонлик, зулм-зўрлик, ноҳақлик, эътиқодсизлик, бевафолик, дилозорлик, ҳасад, риё, кибр, ёлғон сингари иллатларни кескин танқид қилган. Инсоният жамияти мавжуд экан, бу ижобий ва салбий хусусиятлар у ёки бу даражада яшайди. Бинобарин, Навоий каби хассос шоирларнинг эзгуликни улуғлаш, ёвузликни қоралашга йўналтирилган асарлари ҳамма даврларда ҳам жамият манфаатларига бирдай хизмат қилаверади.

Алишер Навоийнинг асрдан-асрга ўтган сари тобора ошиб бораётган шухратининг асл сабаби ҳам асарларининг юксак бадииятида. Шоир шеърлари нафақат мазмунининг чуқурлигию фалсафасининг қуюқлиги, балки шаклан гўзаллиги, бадиий

санъатларга бойлиги, хассос рухи ва дилўртар оҳанги билан ҳам кишини ўзига тортади. У ўзбек тилини улуғлабгина қолмай, айти пайтда, ўзбек адабиётини, бадиий сўзни-да баланд пояга кўтарди. Навоий асарларининг хамиша, ҳамма даврларда авлодлар учун кўл етмас чўкки бўлиб қолаётганининг сабаби шунда.

ТЕМУРИЙЛАРГА ЯҚИН ХОНАДОН

Алишернинг ота томонидан бобоси Амир Темурнинг Умаршайх исмли ўғли билан кўкалдош (эмикдош) эди. Кейинчалик соҳибқироннинг ўғиллари Умаршайх ва Шохрухларнинг хизматида бўлган. Отаси Фиёсиддин Баходир эса Шохрухнинг невараси — Бойсункур Мирзонинг ўғли Абулқосим Бобурнинг яқинларидан бўлиб, мамлакатни бошқариш ишларида иштирок этган. У довюрак ва шижоатли киши бўлганлигидан Фиёсиддин Баходир номи билан шуҳрат тутган. Уни Фиё-

сиддин Кичкина, Кичкина Баходир хам деганлар. Кичкина лақаби унинг жуссасига эмас, балки ёшига нисбатан қўлланган. Чунки у Умаршайхнинг Ҳамадонда хукмронлик қилган бешинчи ўғли Бойқаро Мирзонинг фарзанди Фиёсиддин Мансур билан кўкалдош эди – адашларни бир-биридан фарк-лаш учун ёш жиҳатдан уч йилга кичик бўлган Алишернинг отасини Фиёсиддин Кичкина деб атаганлар. Аслида эса у паҳлавон келбатли бўлиб, Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро” (“Шоирлар тазкираси”) асарига ёзишича, “замонасининг машхур кишиларидан ва Чигатой улуси қахрамонларидан эди”. У жуда кўп шеър ёд билар ва адабий давраларнинг фаол иштирокчиси эди. Унинг бармок вазнида шеърлар ёзгани хам нақл қилинади. Унга берилган Бахши лақаби гўё шу билан боғлиқ эмиш. Аслида бу унинг сарой амалдорларидан эканлигини билдиради – бахши деганда, девон ходимлари, котиблар, маҳкама хизматчилари назарда тутил-

ган. Давлатшоҳнинг маълумот беришича, маърифатпарвар, фозил, саховатли ва мардона киши бўлган Ғиёсиддин Баходир ўвлига “фазилат ўргатишни тарк этмади, тамом ҳимматини саодатли фарзандини фазл безаклари билан зийнатлаш ва хидоят нурлари билан равшан этишга сарфлади”. Навоийнинг ўзи ҳам “Насойим ул-мухаббат” (“Мухаббат шабадалари”) тазкирасида отасининг олийжаноб, фақиру дарвешларга меҳрибон, тасаввуф ахлига ихлоси баланд киши эканлиги ҳақида гапириб ўтади. Бир йили қишда подшоҳ топшириғи билан Астрободга кетаётганида юпун кийинган бир дарвеш ундан кийимини сўрайди, у эса раҳми келиб, тўнини ечиб беради. Урушлар чоғида асир тушганлардан кўпчилигининг ҳам хунбахосини тўлаб, озод қилиб юбора-верар экан.

Онаси Кобул амирзодаларидан Абусаид Чангнинг кизи бўлиб, номи маълум эмас. Абусаид Чанг Бойқаро Мирзо даврида Қандаҳорда амир бўлган. Маълум бўладики, Алишер

Навоийнинг ота томонидан ҳам, она томонидан ҳам авлодлари юқори лавозимларда ишлаган обрў-эътиборли ва теурийларга яқин кишилар бўлишган. Навоийнинг “Бадоеъ ул-бидоя” девони деб очасида “ота-отадин етти пуштға дегинча бу рафеъ дудмоннинг бойири бандаси ва бу васеъ остоннинг маврусии туғмаси, яъни бу хоназоданинг хонаводаси ва хонаводанинг хоназодаси эрди:

Отам бу остоннинг хокбези,

Онам ҳам бу саро бўстон канизи, —

(“ота-бободан етти пуштгача бу кутлуғ хонадоннинг эътиборли бандаси ва бу юксак остонанинг меросий туғмаси, яъни бу фақирнинг авлоди ва авлоднинг фарзанди эди. Отам бу улуг даргохнинг хизматкори, онам эса бу кутлуғ қасрнинг чўриси”) деб ёзиши бежиз эмас. “Хар ҳолда Алишернинг ота-онаси ё узок ва садоқатли хизмат натижасида ёки қон-қариндошлик натижасида теурийларга жуда ҳам яқин

бўлгани, улар орасида “ўз кишиси” ҳисоблангани аниқ”¹.

Алишернинг ўзи эса Хусайн Мирзо билан эмиқдош эди. Бойқаро Мирзо хонадонининг ичкиларидан бўлган онаси доя сифатида унинг ўғлини ҳам эмизган эди. Шу тариқа Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр”да маълумот беришича, Навоийнинг “буюк ота-боболари қадимдан Мирзо Умаршайх Баҳодир ибн Амир Темур Кўрагон хонадонининг хос кишилари жумласидан эдилар ва кўкалдошлик мансаби эътибор қалами билан уларнинг хотир лавҳига битилган эди”².

Алишернинг икки тоғаси бўлиб, каттаси Мирсаид – Кобулий, кичиги Муҳаммад Али – Ғарибий таҳаллуси билан ижод қилишган. “Мажолис ун-нафоис” (“Нафис мажлислар”) тазки-

¹ *Султон И.* Навоийнинг калб дафтари. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1969. 33-бет.

² Алишер Навоий замондошлари хотирасида (Тузувчи Б.Аҳмедов). – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. 115-бет.

расида у икки тоғасининг ижодидан ҳам намуналар келтиради. Кичиги яхшигина созанда ҳам бўлиб, ёш Алишер илк мусиқий сабоқни ундан олган.

XVI аср тарихчиси Абдулмўминхоннинг “Том ут-таворих” (“Мукаммал тарихий воқеалар тўплами”) асарида маълумот берилишича, унинг Ҳасан Али Жалойир деган тоғаси ҳам бўлиб, Навоий вафот этганида энг яқин кишилари каторида жанозага бош-қош бўлган.

Навоийнинг бир акаси ва бир укаси бўлган. Дарвеш Алибек унинг туғишган укаси бўлиб, кўп йиллар Ҳусайн Бойқаронинг ҳали вояга етмаган ўғли Иброҳим Ҳусайн номидан Балхда беклик қилган. 1482 йилда унга амирлик рутбаси берилган. Мажиддин вазирлиги даврида саройда Навоийга қарши фитналар кучайгач, 1490 йили Ҳисор ҳокими Султон Маҳмуд билан биргаликда шохга қарши исён кўтаради, бу иши учун зиндонга солиниб, 1494 йили ҳажга бориб келиш учун рухсат олади. 1498

йили Макка сафаридан қайтгач, яна сарой хизматига олинади. Бир муддат табиблик билан шуғулланади, Навоий кутубхонасида китобдорлик қилади, шу билан бирга, шеърлар ҳам ёзиб туради. Хирот аввал Муҳаммад Шайбонийхон (1507), кейин Шоҳ Исмоил Сафавий томонидан истило қилингач (1510), аввал Шайбонийхон, 1511 йилдан Захириддин Муҳаммад Бобур хизматида бўлади.

“Хамса”нинг сўнгги – “Садди Искандарий” достонининг якуний фасллари билан бирини Навоий Дарвешалига бағишлаб:

*Манга нисбат ичра қариндошсен,
Бу беш ганждинким, ушотди тилисм,
Неча гавҳар айлай санга доғи қисм, –*

деб ёзади ва унга насиҳатлар қилади. Шоир ўзининг қуйидаги машҳур байтини айнан укасига насиҳат ўларок айтади:

*Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл.*

Дарвешали тоғаси Ҳасан Али Жалойирнинг қизи Офокбегимга уйланган. Офокбегим хассос ва ҳозиржавоб шоира сифатида халқ орасида машҳур эди. У, асосан, форс-тожик тилида шеърлар ёзган. Дарвешали Балх ҳокими бўлган даврда илм аҳлига ҳомийлик қилган. Манбаларда унинг ҳозиржавоблик билан бадиҳа тарзида айтган гўзал рубоий ва байтлари сақланиб қолган.

Шайх Баҳлулбек Алишер Навоийнинг ота бир, она бошқа акаси бўлиб, у ҳам табобатга қизиққан, таъби назм соҳиби сифатида муаммолар ҳам машқ қилган. Бир муддат Хоразмда ҳокимлик қилиб, истеъфога чиққач, Навоийнинг хўжалик ишларини бошқарган.

СЎЗГА ОШНО БОЛАЛИК

Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда Ҳиротнинг Боғи Датлатхона деган жойида туғилган. Машҳур тарихчи Хондамирнинг “Мақорим ул-ахлоқ”

(“Яхши хулқлар”) асарида маълумот беришича, бу хижрий 844 йилнинг товук йили бўлиб, рамазон ойининг 17 куни – чоршанбага тўғри келади.

Алишернинг болалиги Амир Темурнинг тўртинчи ўғли Шохрух Мирзо хукмронлигининг сўнгги йилларида кечган. У темурийзода Хусайн Бойқаро билан бирга тарбияланган. Тўрт ёшида мактабга бориб, ўткир зехни ва нодир қобилияти туфайли қиска бир фурсатда савод чиқарган, кўплаб туркий ва форсий шеърларни ёд олган.

1447 йили Шохрух вафотидан кейин мамлакатда бошланиб кетган тожтахт курашлари туфайли Фиёсиддин Кичкина оиласи ҳам ўз тинчлигини кўзлаб, вақтинча Ироққа кўчади. Йўлда – Тафт шаҳрида олти ёшли Алишер таниқли тарихчи олим, “Зафарнома” муаллифи Шарафиддин Али Яздий билан учрашиб, бийрон жавоблари ва тийрак ақли билан унинг эътироф ва дуосига сазовор бўлади.

Бир неча йиллик саргардонликдан сўнг, Навоий оиласи 1452 йили

Хиротга қайтади. Бу пайтда ҳокимият Абулқосим Бобур кўлига ўтган, мамлакатда барқарорлик ўрнатилиб, Хирот ўзининг аввалги мавқеини тиклай бошлаган эди. Дарвештабиат, гўзал хулқли ва маърифатпарвар бу хукмдорни Бобур Қаландар ҳам деганлар. Давлатшоҳнинг маълумот беришича, бу хукмдор “даврида мамлакат идораси ва давлатга кафиллик унинг (Ғиёсиддин Кичкинанинг – Э.О.) кўлида бўлиб, султоннинг яқин кишиси эди”. 1452–1453 йилларда Бобур уни Сабзавор шаҳрига ҳоким қилиб тайинлайди. Алишер эса Хиротда қолиб, ўқишини давом эттиради, форс ва араб тилларини ўрганади. Шарқ адабиётини ташналик билан мутолаа қилади, шеърият билан шуғуллана бошлайди.

Аслида адабиётга хавас унда оила муҳотида уйронган эди. Отаси Ғиёсиддин Кичкина шоиртабиат инсон, тоғалари Мирсаид Кобулий ва Муҳаммадали Ғарибий шоир бўлганликларидан уларнинг шеърият муқаддаслари тез-тез йиғилиб,

адабиёт ва санъат ҳақида қизғин суҳбатлар қураб эдилар. Ўз-ўзидан, бу давралар ёш Алишер тақдирида беиз кетмади. Уларнинг бирида уч ярим яшар Алишер машҳур мутасаввиф шоир Қосим Анворнинг бир байтини ўқиб, хаммани қойил қолдиради. Кейинчалик “Мажолис ун-нафоис” тазкирасининг аввалги мажлисини шеърлари ва ваъзлари Хиротда кенг шуҳрат тутган, тарикатдаги мақоми шеърятдаги мавқеидан юксак бўлган теурийлар давридаги тасаввуфнинг мазкур йирик намояндаси номи билан бошлар экан, уч билан тўрт ёш орасида бўлганимда ёд олган илк шеърим шайх-шоир ғазалининг ушбу матлаи эди, деб маълумот беради:

*Риндему ошиқему жаҳонсўзу жома чок,
Бо давлати нами ту ли фикри жаҳон чи бок.*

Мазмуни: “Жаҳонга ўт қўювчи ёқаси чок ошиқу риндлармиз. Сенинг ғаминг давлати турганда дунё ташвиши билан зарра ишимиз йўк”.

Беш-олти ёшларида эса авлиё шоир Фаридиддин Атторнинг сўфиёна мазмундаги “Мантиқ ут-тайр” (“Қуш нутқи”) достони унинг эс-хушини ўғирлайди. Бу асар ёш Алишерга шу даражада кучли таъсир кўрсатадики, у ўзини одамлардан четга оладиган, ёлғизликни ёқтирадиган бўлиб қолади. Бундан ташвишга тушган ота-онаси унга бу китоб мутолаасини ман этишадди. Лекин бу тақиқлар беҳуда бўлиб, у 4600 байт (9200 мисра)дан иборат мазкур достонни ёд олиб улгурган – байту мисраларини ичида такрорлаб, уларнинг ботиний маъноларини чақишга ҳаракат қилар эди. Умрининг ниҳоясида унинг таъсирида назира тарзида яратган “Лисон ут-тайр” (“Қуш тили”) достонида бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзади:

*Менга ул ҳолатда табъи булҳавас
“Мантиқ ут-тайр” айлаб эрди мултамас.*

*Топти сокин-сокин ул такрордин,
Сода кўнглум баҳра ул гуфтордин.*

*Табъ ул сўзларга бўлғоч ошно,
Қилмади майл ўзга сўзларга яно.*

*Одат этдим ул ҳикоятлар била,
Қуш мақолидин киноятлар била.*

*Чун бирар сўздин топиб таъвим кушод,
Топсам эрдиким, недур ондин мурод.*

*Завқ кўп хушҳол этар эрди мени,
Шарҳи онинг лол этар эрди мени.*

“Алишернинг Аттордек буюк шоирни анча тушуниб, унинг руҳига кириб, унинг достонига жондан берилиб кетиши – Навоийдаги даҳонинг (генийнинг) илк уйғониши эди, деб айтишга асос беради”¹.

Маълумки, Шарқда бадиий сўзнинг макоми юксак, шунга мувофиқ, шоир олдига қўйиладиган талаблар кучли бўлган. Айтайлик, шоирлик ҳавасидаги киши ўзидан олдин ўтган буюк сўз санъаткорлари меросидан 30 минг ва таниқли замондош қалам аҳли ижодидан 20 минг – жами 50 минг байт (100 минг мисра) шеърни ёд билиши шарт ҳисобланган. Алишер Навоий ҳам “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида

¹ Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент: 1969. 64-бет.

йигитлик чоғида эллик мингдан ортик байтни ёд билибгина колмай, улар устида фикр юритиб, мағзини чаққани, таҳлил қилиб, муаллифлар маҳоратига баҳо бергани хақида маълумотлар беради. Чунки шоирлик унинг қисмати эди. Ўзи “Хамса”да ёзганидек:

*Шеърки, ҳам тушти менинг шонима,
Ул ўту бу тошдурур жонима.*

*Не дей олурмен тузубон баркини,
Мумкин эмас худ тугторим таркини.*

“Хазойин ул-маоний” (“Маънолар хазинаси”) девонлар туркуми дебочасида айтишича, у етти-саккиз ёшларидан шеър ёза бошлаган. Болалигидан у Мавлоно Лутфий, Амир Шоҳий Сабзаворий, Камол Турбатий каби шоирлар билан бевосита ёки мактуб орқали мулоқотда бўлади. Жумладан, Шоҳий хақида: “Фақир агарчи ани кўрмадим, аммо анинг била фақрни орасида эълон ва ирсол воқеъ бўлди”, – деб ёзди. “Ҳар холда, 80 яшар бир забардаст шоир билан 12 яшар хаваскор

боланинг хат ёзишиши боланинг адабиёт соҳасида етарли даражада тайёр бўлганлигини кўрсатади”¹.

Ўн икки ёшидаёқ ўша даврдаги туркий шеърятнинг малик ул-каломи (сўз султони) Мавлоно Лутфийнинг эътироф ва таҳсинига сазовор бўлган.

*Оразин ёпқоч, кўзумдин сочилур ҳар
лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз ниҳон
бўлгоч қуёш, —*

матлали ғазалини тинглар экан, забардаст шоир:

— Кани эди муяссар бўлса, ўзимнинг ўн-ўн икки минг форсий ва туркий байтимни шу ғазалга алмашар ва бу ишнинг амалга ошганини зўр муваффақият ҳисоблар эдим, — деган хайратини яширолмай. Бу воқеа ёш бўлишига қарамай, ўша вақтдаёқ Навоийнинг шоирлик маҳорати нақадар

¹ Айний С. Алишер Навоий // Асарлар. Саккиз жилдлик. 8-жилд (Мақолалар). — Тошкент: Ф.Ғулум номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967. 238-бет.

ражасига етган эди”¹. Дарҳақиқат у йигитлигидаёқ етук ва ҳассос шеърлари билан халқ орасида машҳур бўлибгина қолмай, шеърятни нозик тушунар ва теран ҳис қилар эди. Шоирлар шеър ўқиганда услубига қараб, унинг мисралари қандай қофия билан тугашини олдиндан айтиб турарди. Бу жиҳатдан унинг ўзи “Мажолис ун-нафоис” тазкирасининг иккинчи мажлисида келтирган Мавлоно Аёзий хусусидаги латифа диққатга сазовор.

“Мавлоно Аёзий – ғариб шакллик киши эрди. Атвори ва сўзи хоҳ назм, хоҳ насрда ғариб эрди. Фақир бир мажлисда Пули Молонда ани кўрдум, бир анжуманда бир қасидасин ўқуйдур эрди. Хар байт бунёд қилса, сўз услубидин қофиясин айта берур эрдим. Бағоят хайрат қилди. Уч йилдан сўнг Боғи Сафедда яна бир мажлисда биайниҳи ушмундоқ воқеъ бўлди. Ул яна хайрат бунёд қилди. Бурунғи мажлис аҳлидин бу мажлисда ҳам неча киши бор эрди. Андин

¹ Айний С. Алишер Навоий. 247-бет.

сўрдиларким, ҳаргиз бу навъ киши кўрубмусен, чун кўзида заъф бор эрди, дедики, кўрмаймен, магар уч йил мундин бурунрок Пули Молонда бир йигит кўрдум, ул ҳам бу навъ шуъбадабозлиқ қилди. Мажлис аҳли кулуштилар".

Айни пайтда, у илм таҳсилини бир лахза ҳам тўхтатмайди. Забардаст арузшунос олим Яҳё Себакнинг шогирди сабзаворлик Дарвеш Мансурдан аруз илми, замонасининг машхур мусиқашуноси Хожа Юсуф Бурхондан мусиқа назариясини ўрганади. Мавлоно Фасиҳиддин Низомий хузурида фикҳ ва фалсафадан сабоқ олади. Шунингдек, тарих ва хаттотлик билан ҳам жиддий шуғулланади. Муаммо айтишда асрининг яғонаси бўлган Мавлоно Ҳумойи Навоийга муаммо фанидан дарс беради. Шу тариқа, Хондамирнинг ёзишича, Алишер Навоий "ёш болалик даврининг аввалидан ҳаётининг охиригача файз ва баракали вақтининг кўп қисмини илм ва санъат таҳсилига сарф қилди. Турли

билимларни ўзлаштириш ва ҳар хил фанларни ҳосил қилиш йўлида озгина фурсатни ҳам қўлдан бермади”.

ПУРМАЪНО ТАХАЛЛУСЛАР

Садриддин Айнийдан:

– Тахаллусингиз нима маънони англатади? – деб сўраганларида:

– Айн сўзининг 48 та маъноси бор. Мен уларнинг қайси бирини сизга айтиб берай? Яхшиси, ўзингиз луғатга қараб, маъноларини билиб олаверинг, – деган экан.

Маълум бўладики, ижод аҳли тахаллус танлаганда унинг ўз ижодий ниятлари ва фаолият йўналишларига мос келишигина эмас, балки кўп маънолиликка ҳам эътибор беришган. Алишер Навоий ҳам бундан мустасно эмас. Таниқли шарқшунос Е.Э. Бертельснинг ёзишича, шоир “тахаллуслари шеърларининг тилига эмас, балки уларнинг фақат мазмунига асосланади”. Биз биламизки, у зуллисонайн шоир бўлиб, шунга мувофиқ равишда икки тахаллус соҳиби ҳамдир: ўзбек

(туркий) тилида Навоий, тожик (форсий) тилида Фоний тахаллуси билан ижод қилган.

Навоий “наво” сўзидан олинган бўлиб, унинг маъно кирралари кўп. Бизда эса унинг фақат бир – куй, оҳанг, кўшиқ, ашула маъноси ҳисобга олинган. Бу ҳақда халқ ичида ривоят ҳам тўқилган.

Фавкулудда истеъдоди, тийрак ақли, билимга чанқоклиги билан алоҳида ажралиб турган Алишер етти-саккиз ёшларидан шеър машқ қилиб, одамларнинг тилига тушган бўлса-да, ҳали ўзига муносиб тахаллус танламаган экан. Бир куни у янги қоралаган шеърини боғда овоз чиқариб замзама қилганида булбул унинг ёқимли ва жарангдор кироатига мафтун бўлиб:

– Сен ўқиган шеър булбулларнинг тонгги навосидан ҳам жозибали ва таъсирчан экан, – деб лутф этибди ва сўрабди:

– Исминг нима?

– Алишер.

– Сен янги чиққан шоир экансан.

Энди ўзингга чиройли бир тахаллус

танлаб, шеър ёзганда охирига дарж қил.

Алишерга булбулнинг тилидан чиққан “наво” сўзи ёқиб қолибди ва ўзига Навоий деб тахаллус олибди.

Наво сўзининг ҳам маъно кирралари кўп бўлиб, куй, оҳанг, қўшиқдан ташқари, у озик, қут, ризо; бойлик, давлат; захира; насиба, баҳра; чора, тадбир; мададкор; мушкулни ҳал қилувчи, бир ишни бажарувчи; интизом, тартиб, раванг; гаров, гаров тарзида; гаровга қўйилган нарса; овоз, садо; тириклик воситаси, яшаш учун зарур нарсалар каби маъноларни ҳам билдиради.

Таникли олим Иззат Султон шоирнинг:

*Даҳр богида бўлиб комим раво,
Комронлар топти назмидан наво, —*

(“Бу дунё богида мақсадим амалга ошиб, бахтли инсонлар шеърларимдан баҳра топдилар”) мазмунидаги байтидан келиб чиқиб, у “бахра, насиба, мақсад” маъносида айна тахаллус-

ни танлаган деб ёзадики, бу фикрда жон бор. У шеърятни рух вазоси, қалб озиғи билиб шундай тахаллус олган бўлиши ҳам мумкин. Умуман, ўзига тахаллус қилиб танлаганда, Айний каби, Навоий ҳам унинг бир неча маъноларини кўзда тутган бўлиши шубҳасиз.

Шоирнинг форсий шеърларида қўллаган Фоний тахаллуси ҳам кўп маъноли бўлиб, у ҳам луғавий, ҳам мажозий, бошқача айтганда, ҳам дунёвий, ҳам тасаввуфий (асосан) маънога эга. Фоний йўқ бўлиш, ўлиш маъносидаги “фано” сўзидан олинган бўлиб, луғавий маъноси йўқ бўлувчи, завол толувчи, ўткинчи, омонат, вақтинча, собит эмас. Тасаввуфий маънода эса у моддий боғлиқликлардан буткул кутулиб, фақат Худо ёди билан яшаш, Худодан ўзгага эҳтиёжсизлик демакдир.

Маълумки, тариқатга кирган солиқ қалбини поклаш ва хулқини гўзаллаштириш орқали камолот касб этиш ва Ҳаққа етиш учун қатор риё-

зат босқичларини босиб ўтади. Бу тасаввуфий адабиётларда мақомлар сифатида кўрсатилса, “Мантиқ ут-тайр” ва “Лисон ут-тайр”да водийлар тарзида тасвирланади – улар 7 та: талаб, ишқ, маърифат, истифно, тавҳид, хайрат, фақру фано. Мухтасар қилиб айтганда, Ҳакми хоҳлаган киши уни излаб Талаб йўлига киради. Талаб этиш эса, ўз-ўзидан Ишқ пайдо қилади. Ишқдан Оллоҳ ҳақидаги илм – Маърифат ҳосил бўлади. Илоҳий маърифатга етган кишининг Ҳакдан ўзгага эҳтиёжи қолмайди. Бу Истифно – эҳтиёжсизлик мақоми. Айни даражага етган солиқ Оллоҳнинг ягоналигини ҳис қилиш юксаклигига кўтариладики, бу Тавҳид дейилади. Оллоҳни ҳис қилган унинг буюклигидан Хайратга тушади. Бу Хайрат уни Фақру фанога олиб келади. Фақру фано – тариқатнинг сўнгги мақоми. Оллоҳдан бўлак ҳамма нарсадан узилиб, ёлғиз Ҳаққа боғланиш, таваккул эътиқоди билан яшаш. Таваккул – комил эътиқод ва тўла ишонч

билан ўзини Яратганнинг ихтиёрига топшириб, дунё, тириклик ва нафс ташвишидан бутунлай фориғ бўлиш. Е.Э. Бертельснинг ёзишича, фанодан кейин унинг мантикий давоми бўлмиш бақо келади. Бақо – абадийлик, мангулик. Тасаввуфда фанодан кейин келувчи сўнгги босқич. Бақога етиш учун солиқ дунёвий боғлиқликлардан тамомила озод бўлиб, руҳини юксалтиради ва бевосита Худони тарк этади. “Демак, фано – тариқатнинг охири, ҳақиқатнинг эса бошланиши”¹.

Маълумки, Алишер Навоий тасаввуф аҳлига алоҳида ҳурмат ва муҳаббат билан қараган. Ўзида ҳам дарвешликка майл бўлган. Ҳатто дунёдан узилиб, фақирлик йўлини тутмоқчи бўлганида Хусайн Бойқаро уни бу аҳдидан қайтарган. Лекин бу тоифага мойиллик охир-оқибат 1476 йили уни нақшбандия сулуки муршиди Абдурахмон Жомийга қўл бериб, расман тариқатга киришига олиб кел-

¹ Олим С. Мунда Фоний бўлмай иш ўлмас тамом // “Шарк юлдузи”, 1991, 2-сон, 156-бет.

ган. Бинобарин, у пири раҳбарлигида риёзат босқичларини босиб ўтиб, фанофиллох (Оллох йўлида фано бўлган) мақомига етган. Бунинг амалий натижаси сифатида умрининг охирида болаликдан таъсирида юргани Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” асарига жавобан “таржума расми била” “Лисон ут-тайр”ни яратган ва ўзбек тилида ёзилган бўлишига карамай, унга Фоний тахаллусини қўллаган. Бу ҳақда унинг ўзи дoston ниҳоясида “Мунда фоний бўлмай иш бўлмас тамом” деб изох беради. Иккинчидан, фанога етиш йўли кўрсатилган асарнинг ўзи Фоний тахаллусини тақозо қилар эди. Учинчидан, бу тахаллус шоирда мавжуд эди.

Аслида Навоий болалигида “Мантиқ ут-тайр”ни ёд олиб, унинг таъсирида юрган пайтларидаёқ ўзига Фоний тахаллусини танлар экан, буларнинг барчасини ҳисобга олган. Лекин ёшликда бу олий орзу эди, ҳаёти ниҳоясига келиб эса у ҳақиқатга айланди.

Мазкур тахаллуснинг маъно кир-
ралари ва тадрижий такомил ани шу-
лардан иборат.

Маълум бўладики, Алишер На-
воий ҳар иккала тахаллусини ҳам
ҳар томонлама чуқур ўйлаб, муайян
мақсадларни кўзда тутиб танлаган¹.

НАВОИЙ МАШҲАДДА

Алишер Навоий 1454 йили – 13–14
ёшларида отасидан ажралгач, ўзи ҳам
яхшигина шоир бўлган маърифатпар-
вар подшоҳ Абулқосим Бобур уни ўз
химоясига олади. 1456 йили мамла-
кат пойтахти Машҳадга кўчирилиб,
Абулқосим Бобур ўз хизматида бўлган
Алишерни ҳам, Ҳусайнни ҳам ўзи би-
лан бирга олиб кетади. Лекин 1457
йили Абулқосим Бобур тўсатдан вафот
этгач, Ҳусайн Бойқаро ҳокимиятни
эгаллаш учун куч тўплаш мақсадида
Марв ва Чоржўй томон йўл олади.

¹ Бу масала С. Олимнинг “Ишқ, ошиқ ва
маъшук” рисоласида (Тошкент: “Фан”, 1992) ҳар
томонлама кенг ва чуқур ёритилган.

Алишер Навоий эса Машҳадда қолиб, машҳур тарихчи Мирхонд таъбири билан айтганда, “фаъл касб этиш ва илм орттириш билан машғул бўлди”. “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида: “Султон Абусаид Мирзо замонида Машҳадда ғариб ва хаста бир букъа (жой; хонақоҳ – Э.О.)да йиқилиб эрдим”, – деб ёзганидан унинг бу ерда анча қийналиб, мадраса талабалари учун ажратилган хужрада яшаганлиги маълум бўлади. Бир гал боши ёстикқа етганида ҳатто бир пиёла сув тутадиган киши топилмаган. Бизнингча, мана бу рубоий шоирнинг айнан Машҳаддаги мусофирчилик азобларини ўзида акс эттиради:

*Дар гурбатам афтода зи ҳижрони ҳабиб,
Аз шиддати заъф гашта бо марғ қариб.
Ёре на, ки орад ба сари хаста табиб,
Зоре на, ки жўяд кафан аз баҳри ғариб.*

Эргаш Очилов таржимаси:

*Солди мени ҳижрон ичра ҳижрони ҳабиб,
Заъф шиддатидан бўлдим ажал
бирла қариб.*

*Бир ёр қани - бу хастага келтирса табиб,
Бир зор қани - излашга кафан ўлса яриб.*

Лекин кўп ўтмай у шахарнинг таниқли шоир ва фозилларидан бўлган Камол Турбатий билан танишади ва у доимий равишда Алишернинг ҳолидан хабар олиб туради. Саййид Ҳасан Ардашер ва Пахлавон Муҳаммадлар ҳам уни ёлғизлатиб қўймайдилар. Шу тариқа, 18 яшар Алишер ҳаётининг олти-егти йили Машҳад мадрасаларида таҳсилни камолга етказиш билан ўтади. Машҳадда у диний ва тасаввуфий илмлар билан жиддий шуғулланади. Шунингдек, мантик, фалсафа ва аниқ фанлардан сабоқ олади. Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Дехлавий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Қосим Анвор каби буюк форс-тожик сўз санъаткорлари ижодини чуқур ўрганadi. Форсий ва туркийда кўплаб шеърлар ёзиб, зул-лисонайн (икки тилли) шоир сифатида шуҳрат қозонади. Алишер Навоий

хаётининг Машҳад даври унинг шахс ва шоир сифатида шаклланишида алоҳида ўрин тутди.

САМАРҚАНДА ЎТГАН ЙИЛЛАР

Абулкосим Бобур вафотидан кейин Хуросон тахтини Самарқандда ҳукмронлик қилаётган Султон Муҳаммаднинг ўғли Абусаид Мирзо эгаллаб, пойтахтни Хиротга кўчиради. 1463–1464 йилларда Хиротга қайтган Алишер Абусаид Мирзо мулозаматига сазовор бўлиш учун ҳаракат қилди, лекин Мирхонднинг ёзишича, “ўз ҳолига муносиб риоят ва тарбият тополмади”. Чунки Навоийга яқин кишилар қувғин қилиниб, юқори лавозимларни Мовароуннахрдан келган Абусаид одамлари эгаллаган эди. Бунинг устига, отасидан қолган мулкни ҳам янги подшоҳ давлат ихтиёрига ўтказиб олган. Ноилож қолган Алишер Абусаиднинг амалдорларидан амир Султон

Хасан Арсангий хизматига киради. Бир очкўз гадойга охирги тангасини хайр қилгани хакидаги ҳикоясидан унинг Хиротда ҳам қийналиб яшагани маълум бўлади. У шундай хикоя килади:

Абусаид Мирзо замонида жума куни Хирот шаҳри ичидаги масжиди жомеда жума намозини адо қилгандан кейин Хиёбонда сайр қилиш учун ўша томонга жўнадим. Муфаррих кўчасига яқинлашганимда бошяланг ва оёкяланг холда ўтирган бир гадойни кўрдим.

У айтар эди:

– Аёлманд бир кишиман, бир неча оч-яланғоч болаларим бор, эрталабдан буён ўтириб тиланаман, ҳозиргача ҳеч ким бир пул бергани йўқ.

Ўша вақтда ёнимда бир танга бор эди, ундан бошқа дунё молидан ҳеч нарсам йўқ эди. Ўз-ўзимга шундай дедим: “Таваккал қилиб, бу тангани шу дарвешга берсанг, токи хотин, бола-чақаларининг бутунги овқатини тўғриласа, сенинг эса эрталик ризкингни Худонинг ўзи етказар”.

Тангани унга бериб, ўтиб кетдим. Намозшомгача Хиёбонда сайр қилиб юриб, кайтишда кўрдимки, ҳалиги дарвеш ўша жойда ўтириб, илгариги сўзларни айтиб тиланарди. Унинг хаддан ташқари ёлғончилиги ва гадойликдаги ўта ҳарислигидан тааж-жубландим. Аммо бу ишдан хабардор бўлганимни унга билдирмадим.

Кўпчилик Алишер Навоий Абусаид Мирзо томонидан Самарқандга сургун қилинган деган фикрни илгари суради ва бунга бир қанча асослар бор: биринчиси – Абусаид Мирзо Абулқосим Бобурга қарши курашиб тахтни қўлга киритган, Навоий эса унинг ҳимояси ва тарбиятидаги шоир эди; иккинчиси – у ўзига қарши ҳокимият учун курашаётган Ҳусайн Бойқаронинг дўсти ва тарафдори эди (тоғалари Мирсаид ва Муҳаммад Али ҳам Бойқаро томонида туриб ўзига қарши курашгани учун Абусаид уларни қўлга тушириб, қатл эттиргани маълум); учинчиси – Навоий Абусаид Мирзонинг зулм-зўрликка асосланган давлат сиёсатидан норо-

зи бўлиб, турли вилоятлар (масалан, Бадахшон)да унга қарши кўтарилган исёнларни қўллаб-қувватлар эди; тўртинчиси – Навоийнинг халқ ичида тобора ошиб бораётган нуфузи уни хавотирга соларди. Бу сабабларнинг барчаси Навоийнинг пойтахтдан узоқда бўлишини тақозо қилар эди ва у таҳсилани янада камолга етказиш баҳонаси билан Самарқандга кетишга мажбур бўлади. “Чунки Абусаиднинг қўли остида Хиротда унинг ҳаёти таҳлика остида эди”. Бунинг устига, Абусаиднинг ари инига ўхшаб нотинч идора усули бор ерда тинчлик билан илм олиш мумкин эмасди”¹.

Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ҳар томонлама кенг ва чуқур тадқиқ этган И. Султон шу муносабат билан икки нуқтага эътиборни жалб қилади: биринчиси – ўша “даврнинг умум ахлоқига биноан Темур авлодлари ҳақида салбий фикр айтиш ўзи айб ҳисобланар эди...” Шунинг учун “Навоий асарларида Абусаидга салбий му-

¹ *Айний С.* Алишер Навоий. 245-бет.

носабат аниқ, аммо кўпинча пардали равишда ифода этилган.

Даставвал, “Мажолис ун-нафоис” да Абусаиднинг йўқлиги факти диққатни ўзига жалб этади. Замонасининг энг кўзга кўринган, илм ва санъатга сал бўлса ҳам алоқаси ва ҳомийлиги бўлган ҳамма кишиларни қисқача тавсифлаб берган, теурий шахзодаларга эса махсус (етгинчи) “мажлис” бағишланган бу китобда Абусаид фақат бошқа шоирлар муносабати билан (масалан, Қабулий Лаълий ва Ибн Лаълийларнинг қотили сифатида) тилга олинади, албатта, бу тасодифий ҳодиса эмас. Бу факт – Навоийнинг Абусаидга қаттиқ салбий муносабатда бўлганининг нишонаси деб айтишга асос бор. Чунки бирор шахсни “Мажолис ун-нафоис”га киргизмаслигини Навоий ўзи ўша шахсга жуда салбий баҳо нишонаси деб ҳисоблар эди”¹. Навоий ўзига фарзанд мақомида бўлган, тарбияси ва камолоти учун барча шароитларни

¹ Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. 196-бет.

мухайё қилиб берган, лекин истеъдо-ди ва маҳоратидан ҳаволаниб, кибру гурур орқасида ёмон йўлган кирган ва бу билан валинеъматининг кўнглини қаттиқ ранжитган Шохқули Ғижжак-чини ҳам, гарчи кейин кечирса-да, ле-кин жазо сифатида мазкур тазкирага киритмаганлиги фактини эсланг.

Самарқанд Навоийнинг ҳаёти ва ижодий такомлида катта роль ўйна-ди. У бу ерда илмини камолга етка-зади, шеърятда тажриба орттиради. Фикҳ ва араб тилида даврининг яғо-наси бўлган Фазлуллоҳ Абуллайсий ҳузурида ислом ҳуқуқшунослиги ва араб тили бўйича билимларини яна-да чуқурлаштиради. “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида бу ҳақда: “Фа-кир икки йил аларнинг қошида сабак ўқуб эрдим, анча илтифотлари бор эр-диким, “фарзанд” дер эдилар”, – деб ёзади.

Алишер Навоий Самарқандда 1465 йил охиридан 1469 йилнинг баҳоригача яшайди. Асли ҳиротлик бўлган, Ва-фой тахаллуси билан шеърлар ёзган

Самарканд хокими Аҳмад Хожибек унга алоҳида ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб, хамиша кўллаб-қувватлаб турган. Унинг ёрдамида Навоий давлат ишларида ҳам қатнашиб, муайян тажриба ҳосил қилади. Самарқанддаги сиёсий фаолияти учун унга "Чиратой амири" унвонини беришган. Самарқандда Шайхим Сухайлий, Мирзобек, Мавлоно Ховарий, Мир Қарший, Харими Қаландар, муаммоғўй Улойи Шоший, олим Мавлоно Муҳаммад каби замона фозиллари билан дўстлашди.

1469 йили Абусаид Мирзо Қорабоғда ўз аскарлари томонидан ўлдирилади. Бундай қулай вазиятдан фойдаланган Ҳусайн Бойқаро Хирот тахтини эгаллайди ва болалик дўсти Алишер Навоийни давлатни бирга бошқариш учун таклиф қилади. 1469 йили 14 апрель куни Рамазон хайити муносабати билан ўтказилган қабул маросимида Алишер Навоий Ҳусайн Бойқарони тахтга чиққани билан қутлаб, унга "Ҳилолия" қасидасини такдим этади. Ўз навбатида, подшоҳ

уни мухрдорлик вазифасига тайинлайди. Бу саройдаги энг катта мансаблардан бири бўлиб, давлат аҳамиятига молик ҳар қандай ҳужжат мухрдор орқали расмийлаштирилар эди. Шу кундан эътиборан Алишер Навоийнинг сиёсий фаолияти бошланади.

Хиротга қайтгач, Навоий отасидан қолган мол-мулкка эга бўлади. Бунинг устига, Ҳусайн Бойқаро ҳам унга Хирот, Сабзавор ва бошқа жойлардан катта мулклар ажратиб берди. У ўз мулкларидан келган барча даромадни хайрли ишларга сарфлар — истеъдод эгаларини қўллаб-қувватлар, бева-бечораларга ёрдам қилар, хайру садақа, инъом-эҳсон этар, қўшимча солиқларни ёнидан тўлаб юбориб, камбағал аҳолининг жонига оро кирар эди.

НАВОИЙ — ДАВЛАТ АРБОБИ

Мухрдор бўлиб ишлар экан, Алишер Навоий оқил сиёсатчи, одил амалдор, узокни кўра оладиган давлат ар-

боби, жасур саркарда ва моҳир дипломант сифатидаги истеъдодининг янги кирраларини намоён этади.

1469 йилнинг сентябрида Хиротда нотинч вазият юзага келади: ҳокимият учун интилаётган яна бир темурийзода Ёдгор Мирзо Ҳусайн Бойқарога қарши хужум бошлайди. Ҳусайн Бойқаронинг у билан жанг қилгани кетганидан фойдаланган Хожа Абдулло ва Хожа Низомиддин Бахтиёр каби амалдорлар халққа зулм ўтказиб, Хирот аҳолисининг исён кўтаришига сабаб бўладилар. Вазиятни изга солиш учун Навоий юборилади. Навоий халқнинг ҳақли талаб-истаклари эътиборга олиниши, золимлар тегишли жазога тортилиб, мамлакатда адолат ўрнатилиши лозимлиги тўғрисидаги шохнинг расмий фармойишини олиб келади ҳамда халқни тинчлантириб, уни жоме масжидида ўқиб эшиттиради. Шу тариқа, у оқил ва тадбиркор сиёсатчи сифатидаги ноёб истеъдодини намоён қилиб, ҳеч кимга бўйсунмаган халқни тинчитиш чорасини топади, айбдор-

ларни жазога тортади. Ҳиротда тартиб ва тинчлик ўрнатиб, Султоннинг эътиборини қозонади.

Ҳусайн Бойқаро Машҳад яқинида Ёдгор Мирзони енгса-да, ўзига қарши юриш бошлаган Мовароуннахр ҳокими Султон Аҳмад Мирзо билан урушга киришади. Бундан фойдаланган Ёдгор Мирзо Ҳиротдаги аммаси Поянда Султон Бегим билан тил бириктиради ва Озарбайжон ҳукмдори Узун Ҳасандан ёрдам олиб, 1470 йил 30 июнда Ҳирот тахтини эгаллайди. Лекин у эришган муваффақиятидан ғурурланиб, айшу ишратга берилиб кетади, мамлакатда тартибсизлик авжига чиқади. Унинг тахтга келишига ёрдам берган Озарбайжонлик амирлар зулмининг хаддан ошиши халқни норози қилади. Вазиятни синчковлик билан кузатиб турган Ҳусайн Бойқаро Ҳиротга қўшин тортади. Навоийнинг маслаҳати билан кечаси тўсатдан ҳужум қилишга келишилади. Ҳужум 1470 йил 22 август кунини кечаси амалга оширилади. Ёдгор Мирзо Боғи Шимолдаги қасрда

ади. Хондамирнинг хабар беришича, Хусайн Бойқаро ёнидагиларни қасрга чиқишга ундайди, лекин ҳеч ким бунга журъат этмайди. Шунда Алишер Навоий қиличини ҳасса қилиб, яширин йўл орқали қасрга чиқади. Султон унинг ортидан Амир Қул Алини юборади. Иккаласи Ёдгор Мирзони қўлга оладилар ва у қатл этилади. Шундай қилиб, Навоийнинг сиёсий хийласи ва жасорати туфайли Хусайн Бойқаро тахтни иккинчи марта қўлга киритади.

Давлатни бошқариш ишларида салоҳияти етарли бўлса-да, Навоий гўё икки ўт орасида қийналарди: бир томонда – биргаликда давлатни идора этайлик деб, унга умид кўзини тикиб турган болалик дўстининг юзхотири, иккинчи томонда – ўз олдига қўйилган буюк мақсади, улкан ижодий режаларининг қолиб кетаётгани. Ўзини адабиётсиз, ижодий ишларсиз тасаввур этолмаган Навоий султонга илтимос қила-қила ўрнига самарқандлик дўсти, шоир Шайхим

Сухайлийнинг тайинланишига эришадди. Унинг мақсади саройда маслаҳатчи бўлиб қолиб, кўпроқ ижодий иш билан шуғулланиш эди. Лекин Хусайн Бойкаро 1472 йилнинг февралида уни янада юксак лавозимга – бош вазир мансабига кўтариб, “Амири кабир” – “Улуғ амир” унвонини беради. Шоир ўз лавозимидан халқ манфаатини ҳимоя этиш, золим ва порахўр амалдорларга қарши курашиш, юртни обод, элни маъмур қилиш мақсадида фойдаланди. Шунинг учун ҳам Шарафиддин Роқимий: “вазирлик ишларида шу даражада маҳоратга эга эдики, собит тадбири билан давлат ойинаси юзидан кудурат зангини аритди”¹, – деб ёзган эди. Унинг тинчлик, бунёдкорлик, халқпарварлик, адолатпарварлик, маърифатпарварликка асосланган сиёсий ва маданий фаолияти золим ва тамагир, ўз фойдасидан бошқа нарсани ўйламайдиган, мансабни бойлик

¹ *Шарафиддин Роқимий*. Тарихи томи (Х. Бобоеков ва Н. Норқулов таржимаси). – Тошкент: “Маънавият”, 1998. 61-бет.

орттириш воситаси деб ҳисоблайдиган амир-амалдорларга ёкмади. Улар давлат хазинасининг ободончилик ва маданий ишларга сарфланишини сира-сира истамас эдилар. Бунинг устига, Навоийнинг талаби билан ўз мансабни суиистеъмом қилган кўплаб амалдорлар ўз вазифасидан четлатилади. Натижада, унга қарши кураш кучайди: улар Навоийни саройдан четлаштириб, Ҳусайн Бойқаронинг жиловини ўз қўлларига олиш учун Навоий устидан бўхтон устига бўхтон уюштиришар, тинимсиз ифво тўқир эдилар. Бу фитналар охир-оқибатда Навоийнинг 1476 йили вазирликдан истеъфо бериши билан ниҳоясига етди (Абу Али ибн Сино ҳам Ҳамадонда Шамсуддавланинг вазири бўлиб фаолият кўрсатганида унинг халқпарварлиги ва адолати атрофидаги амалдорларга ёкмай, унга қарши ҳарбийлар исёнини уюштиришган эди. Шунинг учун ҳомийси вафот этгач, аллома унинг ўғли Самоуддавла тахтга ўтиргач, вазирликдан истеъфо беради). Лекин

бирор расмий мансабга эга бўлмаса хам, Султон Хусайн Бойқаронинг энг яқин дўсти ва маслаҳатчиси сифатида Навоийнинг саройда таъсири ҳамиша кучли эди. 1487 йили Навоийнинг одами бўлган Хожа Афзалнинг вазирликдан бўшатилиб, ўрнига муттаҳам ва тамагир Муҳаммад Маждиддиннинг тайинланиши, Навоийнинг эса Астрободга ҳоким қилиб жўнатилиши ана шу уринишлар самараси эди. Султон ва унинг атрофидагилар Навоийнинг халқ ўртасидаги катта обрў-эътибори, юксак нуфуздан хам ҳайқардилар.

Навоий Астрободда икки йил фаолият кўрсатиб, бу ерда хам бутун кучини вилоятда тартиб ўрнатиш, аҳоли осойишталигини таъминлаш, ободончилик ишларини йўлга қўйиш, қўшни давлатлар билан муносабатларни яхшилашга сарфлади. Қизғин ижодий иш билан шуғулланди. Лекин пойтахтдаги душманлари уни Ҳиротдан четлатиб хам тинчимадилар – унга қарши фитна уюштирдилар. Бунинг тафсилоти куйидагича:

Навоий хос мулозими бўлган жияни Хайдарни баъзи расмий топшириқлар билан Ҳиротга юборганида, бир даврада Навоийга суикасд қилингани, ошпаз унга захар қўшилган таом бермоқчи бўлгани, бундан хабар топган шоир ғазабга миниб, Ҳусайн Бойқарога қарши исён кўтармоқчи эканлигини айтади. Бу гап Ҳиротда овоза бўлиб кетади. Ҳусайн Бойқаро дархол Навоийга мактуб йўллаб, бу ишдан мутлақо хабари йўқлигини маълум қилади. Навоий ўз жавобида бу уйдирмани рад этади ва жиянининг хатосини кечиршини илтимос қилади. Ҳусайн Бойқаро гарчи кечирганлигини айтиб, дўстини хотиржам қилса-да, ўз хонадони шаънига қилинган бу тухматни унутмайди. Хайдар барча хизматлардан четлатилади. У Бадахшонга кетиб, бир неча йил ўша ерда хизмат қилади. 1498 йили Бадахшондан Ҳиротга элчи бўлиб келганида уни тутиб, қатл эттиради.

Ўша даврда етилган вазиятни чуқур таҳлил этган, сарой фитнала-

рининг оқибатини мулоҳаза қилган Садриддин Айний замон муаррихлари бу ҳақда рўй-рост гапирмай, унга гўё миш-миш тусини берсалар-да, шундай бир воқеа содир бўлишини мантик тақозо қилишини айтади:

“Аммо Султон Ҳусайн, Маждиддин ва сарой аъёнлари кайфиятидан уларнинг Алишерни захарлаш фикрига тушганлари равшан кўриниб турибди. Бу фармон яширинча баковулга берилган ҳам. Аммо Алишернинг хизматчилари унга ошиқлардай содиқ бўлганликлари туфайли баковул бу хабарни махфий равишда унга етказган, у эса буни эшитиб, Султон билан ўз орасига раҳна солиб, очик юзмаюз олишувга бориб етмаслик учун бу сирни махфий тутишни лозим кўрган. Бирок Алишернинг тоғаваччаси Мирхайдар бу сирни фаҳмлаб, Навоийнинг норозилигига қарамай, мастлик билан фош қилиб қўйган. Бу ишда ҳақиқатда ҳам айбдор бўлган Султон саросимага тушиб, ўзини гуноҳсиз қилиб кўрсатиш учун қасам ичган.

Ҳақиқатда ҳам агар подшоҳ бегуноҳ бўлганда эди, тухматдан халос бўлиш учун қасам ичишнинг нима ҳожати бор эди? Қасамсиз ҳам ҳақиқат юзага чиқар эди. Бир ҳақиқатни юзага чиқариш подшоҳ учун у қадар қийин эмас эди”¹.

Бу воқеадан хабар топган Навоийнинг укаси Дарवेशали Балхда исён кўтаради. Мажбур бўлган Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг Ҳиротга қайтишига рухсат беради. Лекин унга бир қанча лавозимни таклиф этса-да, шоир бирортасига рози бўлмайди. Шундан кейин Навоийга “Муқарраби хазрати султоний” (“Султон хазратларининг энг яқин кишиси”) деган расмий унвон берилади. Бу унвонга кўра у давлат аҳамиятига молик барча ишларга аралаша олар, ҳукмдор билан ҳар куни кўришиши мумкин эди. Ҳатто Мажиддин ҳам ҳар бир масала юзасидан у билан маслаҳатлашишга мажбур бўлади. Зулми хаддан ошиб, норозиликлар кучайгач, бу золим ва

¹ Айний С. Асарлар. 282-бет.

фиску фасод соҳиби 1490 йилда сиёсий ҳаётдан кетади. Унинг ўрнини эса яна бир золим ва жоҳил Низомулмулк эгаллайди.

Алишер Навоий ўз сиёсий фаолиятининг бошиданок Хусайн Бойқарони адолат билан сиёсат юритиш, халққа зулм қилмасликка, мамлакатни хароб эмас, балки обод қилиш, иқтисодни кўтаришга, савдо-сотикни ривожлантириш, фан ва маданиятни қўллаб-қувватлашга даъват этиб келди.

Хусайн Бойқаро ҳокимиятни қўлга киритганидан кейин ўтган салкам қирк йиллик ҳукмронлик мобайнида бирор юртга истилочилик юришларини уюштиради, аксинча, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий жихатдан юксалтириш, ободончилик ва бунёдкорлик ишларини олиб бориш, фан, маданият адабиёт ва хунармандчиликни ривожлантириш, истеъдод эгаларини қўллаб-қувватлаш йўлини тутдики, бунда Навоийнинг хизмати ва таъсири катта.

Алишер Навоий Хусайн Бойқаро давлатини мустаҳкамлаш, унинг Мова-

роуннахр, Эрон, Ирок, Озарбай-
жон билан дўстона алоқаларни йўлга
қўйиш, ўзаро урушларнинг олдини
олиш, подшоҳ ва ўғиллари ўртасидаги
низоларни бартараф этиш, мамлакат-
да тинчлик ва тартиб ўрнатиш, халк
осойишталигини таъминлаш, адолат-
ни устувор этиш, солиқларни муайян
меъёрга солиш, кишлок хўжалиги,
хунармандчилик ва савдо-сотиқни ри-
вожлантириш, ободончилик ва бунёд-
корлик ишларини кучайтириш, илм-
фан, маданият ва санъатга эътибор
бериш, кискаси, мамлакатнинг гуллаб-
яшнатиш йўлида бутун куч-гайратини
сарф этди. Хусайн Бойқаро даврида
Ҳиротнинг Шарқнинг машҳур илм ва
маданият марказига айланишида Али-
шер Навоийнинг хизматлари катта.

АБАДИЯТГА МУҲРЛАНГАН УМР

Навоий XV асрнинг 80-йиллари ик-
кинчи ярмидан эътиборан соғлигидан
шикоят қила бошлаган эди – бу нарса

унинг шеърларида ҳам баъзида ишоралар тарзида кўринади.

Хондамир “Мақорим ул-ахлоқ” китобида улуғ шоирнинг сўнгги кунларини бутун тафсилотлари билан ёзиб қолдирган. 1500 йил жумодилохир ойининг еттинчи куни – сешанбада у Астрободда отасига қарши исён кўтарган Муҳаммад Ҳусайн Мирзони тинчитиб, Ҳиротга қайтаётган Ҳусайн Бойқарони кутиб олиш учун Қусавия кишловига йўл олади. Йўлда Париён работида тўхтаб дам оладилар. Работ деворларига ёзилган шеърлардан умрнинг ўткинчилиги ҳақидаги биттаси шоирга кучли таъсир қилиб, атрофидагиларга фурсати етганда барча ҳам бу фоний дунёдан боқий дунёга кўчиши, Оллоҳнинг иродасига қарши бориб бўлмаслиги ҳақида гапиради. Бу воқеа эртаси куни – чоршанбада содир бўлади. Яна йўлга чиқадилар. Навоий кун бўйи ўқиган шеърининг таъсирида юради. Поёб работида тўхтаганларида кечаси Султоннинг Амир Шохмалик деган работга келиб тўхташи ва эр-

таси куни яна йўлда давом этиши ҳақидаги хабар келади. Шу кечаси Навоий яхши ухлай олмайди, соғлиги ёмонлашиб, тез-тез бошида оврик туради. Париён работида ўқиган шеъри таъсирида сўнгги ғазалини ёзиб, китобдори Мавлоно Али Бурхонийга буюриб кўчиртиради-да, чопар орқали Ҳусайн Бойқарога юборади. Пайшанба куни у бомдод намозини ўқигач, Амир Шохмалик работи сари йўл олади. Шунда у ўзининг боши айланаётганини сезиб, Амир Хожа Шаҳобиддин Абдулла деган яқин кишисига ўзидан хабардор бўлишини айтади.

Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий Хиротдан ўн бир тош наридаги Хожа Аббос деган жойда учрашадилар. Шоир шох билан кўришиш учун отдан тушганида юриш учун ҳам мажоли қолмагани маълум бўлади. Амир Хожа Шаҳобиддин ва Мавлоно Жалолиддин Қосимлар унинг икки қўлтиғидан тугтиб, Султон қошига олиб борадилар. Бу холдан Ҳусайн Бойқаро ташвишга тушиб, шоирни ўзининг тахтираво-

нига ётқизиб, зудлик билан Хиротга олиб боришни буюради. Хожа Абдулага эса унинг ахволидан хабардор бўлишни тайинлаб, Работи Париёнга караб жўнайди. Шу маҳал рангининг ўзгариши ва нафас олишидан унда сакта аломатлари пайдо бўлгани маълум бўлади. Тиб илмидан хабари бор кишилар қон олса, тузалиб кетишини маслахат берадилар. Аммо табобатда мохир бўлишига қарамай, Абдулхай табиб хато қилиб қўйишдан қўрқиб, масъулиятни бўйнига олишни истамайди: "Хиротга боргач, табиблар билан кенгашиб, биргаликда бир иложини топиш керак", — дейди. Йўлда хастанинг дарди оғирлашгач, Хондамир изтиробга тушиб, агар тезда қон олинмаса, кейин иложи бўлмаслиги мумкинлигини айтади. Бу гапдан тараддудга тушган Хожа Абдулла Султонга хабар етказиб, вазиятни тушунтиради. Қон олишга рухсат берилади. Лекин чопар бориб келгунча фурсат бой берилган эди. Хар қанча уринмасинлар, бешолти томчидан ортиқ қон чиқмайди.

Касал борган сари кучаяди. 1501 йил 1 январь – жума куни кечаси шаҳарга кириб келадилар. 2 январь куни эрта-лабдан барча табиблар тупланиб, бир неча марта қон олишга уринадилар, ammo вақт қўлдан кетганлиги учун фойдаси бўлмайди. Дўстининг бошига келган Султон ҳам унинг хушдан кетиб, ахволи тузатиб бўлмайдиган даражага етганини хис қилади. 1501 йилнинг 3 январи – якшанба тонгида буюк шоир оламдан ўтади.

Навоий дўсти билан биргаликда асосини қўйган ва биргаликда мустаҳкамлаган давлат тобора инқирозга юз тутиб борар эди. Аввал Мажиддин, кейин Низомулмулк каби муттаҳам ва жоҳил кишиларнинг вазирлик лавозимига тайинланишлари, уларнинг даврида амир-амалдорлар орасида тамагирлик ва халққа зулм ўтказиш кучайиб кетгани, Султон Хусайн Бойқаро билан ўғиллари ўртасида юз бераётган муттасил курашлар ва низолар улуф шоирни рухий жиҳатдан бенихоя толиқтирган эди. Ота-онасидан ёш

жудо бўлиб, етимликнинг барча азобларини тортгани, тоғалари Мирсаид ва Муҳаммад Али Абусаид Мирзога қарши жангларда ўлиб кетиб, суянчиксиз қолгани, Машхад, Хирот ва Самарқанддаги машаққатларга тўла ҳаёти ҳам шоирни эрта қаритган эди. Бунинг устига, кетма-кет у севган ва суянган устозлари – Саййид Ҳасан Ардашер (1488), Абдурахмон Жомий (1492), Пахлавон Муҳаммад (1493) вафот этадилар. 1496 йили Низомулмулк ва Хадичабегимнинг фитнасига учиб, шох невараси – Бадиуззамон Мирзонинг ўғли ва Навоийнинг севикли шогирди Мўмин Мирзони қатл қилдиради. 1498 йили эса Навоийнинг жияни – тоғаси Мирсаид Кобулийнинг ўғли Хайдар Сабухийни ўлдиртиради. Буларнинг барчаси қалби буюк мақсад ва режаларга тўла бу буюк инсоннинг бемахал ўлимига сабаб бўлди.

САХОВАТ САЛТАНАТИНИНГ СУЛТОНИ

Миллат фахри Алишер Навоий хаёти ва фаолиятига, ижодига нигоҳ ташласак, бунёдкорлик, хайру саховат, меҳру мухаббат, эзгулик, одамларнинг оғирини енгил қилиш, дардига малҳам бўлиш, истеъдод соҳибларини, умуман, барча соҳадаги меҳнат ахлини муттасил ва фаол қўллаб-қувватлаш, бу фидойи инсон умрининг мазмун-моҳиятига, ижодининг асосий тамойилига айланиб кетганлигининг гувоҳи бўламиз.

*Кишида барча ахлоқи ҳамида
Чу жамъ ўлди – қўярлар отин эҳсон.
Бири андин саҳодур, бир – мурувват,
Булар гар йўқтур, инсон эрмас инсон,*

яъни кишида барча эзгу хислатлар жам бўлса, бир сўз билан унинг отини эҳсон дейдилар. Бу фазилатларнинг бири – саховат бўлса, иккинчиси – мурувват. Бу икки фазилатдан маҳрум инсон инсон эмас, деган улуғ шоир ва

улкан давлат арбоби бўлган Алишер Навоий бутун умрини эзгулик тантанасига бағишлади, ўзи саховат ва муруватнинг олий намуналарини кўрсатиш билан кифояланмай, асарлари билан ҳам кишиларни бу эзгу фазилатларни эгаллаш ва ҳаётга татбиқ қилишга даъват этиб келди.

Машиҳур муаррих Мирхонд “Равзат ус-сафо” (“Поклик боғи”) асарида: “Хайру эҳсон, латофат ва кўнгил зарофати бобида амир Алишернинг тенги йўк...”, – деб ёзган эди. Дарҳақиқат, Навоийнинг барча эзгу фазилатлари ва хайрли ишларини, одамларга қилган яхшиликларини бирма-бир қайд этса, жилд-жилд китоб бўладики, уларнинг хажми шоирнинг ўзи ёзган асарлардан-да ошиб кетса, ажаб эмас. Хирот ва унинг атрофидаги вилоятларда Навоийдан у ёки бу даражада ёрдам олмаган, ундан бирор яхшилик кўрмаган одамни учратиш қийин эди. “Навоий сиймоси ўзи Хиротнинг энг гўзал беағи бўлишдан ташқари, пойтахтга маданий кучларни тортув-

чи оҳанрабо бўлиб хизмат қилар, бу ерда юзлаб истеъдодли кишиларнинг равнақига мадад берар эди”¹.

Навоий, хусусан, маърифат ва маданиятнинг буюк хомийси эди. Унинг моддий ва маънавий мададидан бахраманд бўлган илму фан, адабиёт ва санъат аҳлининг хисобига етиб бўлмайди. “Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эрмаским, харгиз пайдо бўлмиш бўлғай”, – деб ёзади бу ҳақда Бобур. – Устоз Қулмуҳаммад ва Шайх Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараккий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Беҳзод ва Шох Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми била мундоқ машхур ва маъруф бўлдилар. Мунча бинойи хайрким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлғай... Мирзодин нима олмас, балки йилда Мирзоға куллий маблағлар пешкаш қилур эди”.

¹ *Султон И.* Навоийнинг қалб дафтари. 274-бет.

“Вақфия” асарида буни Навоийнинг ўзи ҳам эътироф этади:

“Илгимдан келганча зулм тифин ушотиб, мазлум жароҳатиға интихол мархамин қўйдим. Ва илгимдан келмагани ул Ҳазрат арзиға еткурдим”.

Ўз навбатида, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам Навоийга йўллайдиган мактубларини хамиша шундай бошлар экан:

“Ҳидоят эгаси, шараф ва хурматнинг қайтиш жойи, дину давлат эгаларининг сараси, мулку миллат эгаларининг етакчиси, хайру эҳсонларни таъсис этувчи, хайру эҳсон муассасаларига раванк берувчи, салтанат устунни, подшоларни қўлидан етакловчи, хоқон давлатининг умиди, султон ҳазратларининг яқин дўсти, ҳақиқат ва дин низоми амир Алишер...”

Маълумки, XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳиротда адабиёт, санъат, маданият, илм-фан гуллаб-яшнади. Бунда Навоийнинг давлат арбоби, хомий ва ташкилотчи, устоз сифатида катта ҳиссаси бор. У нафақат Ҳирот

ва унинг атрофидаги, балки бошқа мамлакатлардаги кўзга кўринган кишиларни ҳам ёнига тўплади. Мирхонд, Атоуллох Хусайний, Мавлоно Фасихиддин, Хусайн Воиз Кошифий, Абдураззок Самаркандий, Давлатшоҳ Самаркандий, Хондамир каби олимлар, Мавлоно Осафий, Бадриддин Ҳилолий, Зайниддин Восифий, Абдулло Ҳотифий каби шоирлар, Султонали Маншадий, Абдулжамил каби хаттотлар, Камолиддин Бехзод, Қосим Али Чехракушо, Шох Музаффар, Абдулло Марворид, Хожа Мирак Накқош, Мавлоно Муҳаммад Исфахоний каби мусаввир ва наққошлар, Шох Қули Фижжакий, Абдулқодир Нойи, Хусайн Удий, Дарвеш Аҳмад Қонуний каби созандалар, Абдулҳай табиб, Мавлоно Ҳаким, Дарвешали табиб каби табиблар, Мавлоно Кавкабий, Хожа Авҳад Муставфий, Муҳаммад Олим каби мунажжимлар ва бошқа кўплаб соҳа мутахассислари бевосита Навоий ҳомийлигида яшаб ижод этганлар. Чунончи, Шарк мумтоз поэтикасининг

билимдони Атоуллох Хусайний ўзи мударрислик қиладиган “Ихлосия” мадрасаси яқинидан бир ҳовли олмокчи бўлади. Уч минг динар кепакийга уйнинг баҳосини ҳам келишадилар. Лекин шу орада бир мансабдор ундан ортиқча пул таклиф қилиб, савдони бузади. Шунда камхаржрок бўлган олим ёрдам сўраб Навоийнинг қошига келади. Навоий у харидор бўлган ҳовлидан ҳам кенг ва катта, Ҳиротнинг гўзал ва хушҳаво жойида бўлган ҳашаматли уйни унга тухфа қилиб юборади. Ёки етти жилддан иборат “Равзат ус-сафо” номли салмоқли тарихий асарини ёзиши учун Мирхондга барча шарт-шароитни муҳайё қилиб беради – “Халосия” хонақоҳидаги каттагина кутубхонаси бўлган ўз хонасини ёзув куроллари билан жиҳозлаб, забардаст муаррихга топширади.

“Алишер Навоий маълумотига кўра, XV асрда Ҳиротда хатларнинг 36 тури кашф этилган, мазкур хатларда ёзишни ихтисос этган махсус мутахассислар етишган. Ҳирот хат-

тотлари анжуманига замонасининг машҳур қиблат ул-қуттоб, яъни китоб кўчирувчи хаттотлар қибласи – Султонали Машҳадий бошчилик қилган”¹.

Замона фозиллари томонидан ёзилган 40 дан ортиқ асарнинг Навоий номига бағишланиши ҳам унинг ўз даври сиёсий-ижтимоий, адабий-маданий ҳаётида қанчалик катта роль ўйнаганлигини кўрсатиб турибди. Садриддин Айний Алишер Навоийга бағишланган тадқиқотида улуғ шоир ташаббуси билан яратилган ва унга бағишланган 46 та асарни номма-ном санаб кўрсатади. Улар орасида Сайфиддин Аҳмад Тафтазонийнинг “Шарҳи фароиз” (“Шариат фарзлари шарҳи”), Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Тафсири форсий” (“Форсча тафсир”), Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи мусиқий” (“Муסיқа хақида рисола”), Мирхонднинг “Равзат ус-сафо”, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Рисо-

¹ Норқулов Н. Темурийлар даври маданияти тарихидан лавҳалар. – Урганч: “Хоразм”, 1996. 16–17-бетлар.

лаи кофия” (“Қофия ҳақида рисола”), Хондамирнинг “Маосир ул-мулук” (“Подшоҳларнинг яхши фазилатлари”) ва “Макорим ул-ахлоқ” (“Яхши хулқлар”), Аҳлий Шерозийнинг “Қасидаи маснуъ” (“Нафис қасида”), Абдулло Хотифийнинг “Лайли ва Мажнун”, “Ширин ва Хусрав” каби машҳур асарлари бор.

Мамлакатдаги ободончилик ва бунёдкорлик ишларига Навоийнинг ўзи бош-қош эди. Унинг бир кунлик даромади 18 минг шохрухий динор миқдорида бўлган. Лекин у ёлғиз ўзининг эҳтиёжидан ортиқ барча маблағини хайрия ишларига сарф этган. У турли шаҳарларда кўплаб мадрасалар, 17 масжид, 10 хонақоҳ, 52 работ, 20 ховуз, 16 кўприк, 9 хаммом, 2 тўғон ва бошқа қатор бино ва иншоотларни қурдирган ёки қайтадан таъмирлатган. Улар орасида Ҳиротдаги “Ихлосия”, “Низомия” мадрасалари, “Халосия” хонақоҳи, “Шифоия” шифохонаси, Қуръон тиловат қилувчиларга мўлжалланган “Дор ул-хуффоъ” бино-

си, Марвдаги “Хусравия” мадрасаси ва бошқа нодир меъморчилик ёдгорликлари бор. “Алишер бу биноларни абадий хотира қилиб қолдириш учун катта вақф ажратган эди.

Алишернинг Хиротда солдирган биноларидан яна бири “Унсия” эди. Бунда Алишернинг ўзи яшарди ва бу ерда мукаммал бир кутубхона юзага келтиради. Бу кутубхонадан замоннинг барча илм ва санъат эгалари кенг фойдаланганлар”¹. У халқнинг сайр қилиши ва дам олиши учун қатор сайргоҳ ва боғлар ҳам барпо этган. Марғани боғи, Тахти Сарипули Сангқашон, Боғчаи Шавқия, Гозургоҳ, Тахти Бобо сўхта, “Хавзи моҳиён” иморати ёнидаги боғ шулар жумласидандир.

Маълумки, Хуросон ва Моваруннахр худудида ер мўл бўлса ҳам, сув ҳамма жойда ҳам етарли бўлмаган. Шунинг учун Навоий ариқ ва ҳовузлар қозиш ишларига ҳам ҳаммаша алоҳида

¹ Шарафиддинов О. Алишер Навоий (Ҳаёти ва ижоди). – Тошкент: Фафур Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1971. 69–70-бетлар.

аҳамият берган. Унинг 19 та катта ховуз ёки сув омборлари бунёд этгани, сувсиз ерларга сув чиқаришга бошқош бўлгани бунинг ёрқин далилидир. Жумладан, Тус вилоятининг Чашмаи Гулистон боғидан Машҳадгача бўлган 70–80 км. лик канал асосан Навоий маблағи асосига қазилган. Бу ишга давлат маблағ ажратмай қўйгач, Навоий унга кетадиган барча харажатни ўз бўйнига олади, бечора аҳоли эса пул олмай ариқ қазишга рози бўлади.

Муаррихлар Навоий қурдирган ва таъмирлатган бино, иншоот, масжид, мадраса, хайрия муассасалари, работ, кўприк, мақбараларнинг умумий микдорини 360 дан ортиқ деб кўрсатадилар. У савдо йўлларида қурдирган ва таъмирлатган работларнинг ўзи 500 дан ортиқ деган маълумотлар ҳам йўқ эмас.

Шоир “Вақфия” асарида ўзи кўп қурилиш ва ободончилик ишларини амалга оширган мавзелардан бири ўша ерда яшайдиган аҳолини иш ва тирикчилик воситалари билан таъминлагани

жихатидан Неъматобод деб ном олганини ёзади:

*Бу буқбаки, то биноти бунёд ўлди,
Эл ҳожат ила фақрдин озод ўлди,
Дарвешу ганий неъматидан шод ўлди,
Бу вайҳдин оти Неъматобод ўлди.*

Давлатшоҳ Самаркандий: “Улуғ амирнинг иморатлари ҳамда хайр-эхсонларининг ҳаммасини таърифлаб тугатиб бўлмас, чунки уларнинг ҳисоб-китобига етиб бўлмас”, – деб лутф этади. Навоий даврида Хирот таниб бўлмас даражада ўзгариб кетади. Шунинг учун ҳам Давлатшоҳ Алишер Навоийга бағишлаб ширу шакар усулида (туркий ва форсийда) ёзган қасидасида Муҳаммад алайҳиссалом қадами туфайли Мадина азизу мукаррам бўлгани сингари, Навоийнинг мурувват ва саховат уйғунлашган фаолияти туфайли Хирот ҳам оламнинг дорулфазлига айланди, деган гўзал ва асосли бу фикрни билдиради:

*Ончунон, к-аз мақдами Саййид шуда
Ясриб азиз,
Гашт дорулфазли олам аз вуҷуди ў Хири.*

Хондамир эса унинг эҳсонидан бир катрасини ерга тўксалар, лола ўрнига ҳар зарра тупрокдан Жамшид жоми униб чиқар эди дейди:

*Жоми Жам рўяд ба жои лола аз ҳар
зарра хок,
Катрае бар хок агар резанд аз эҳсони ӯ.*

Жамшид – Эроннинг қадимги афсонавий подшоҳларидан. Унинг машҳур кашфиётларидан бири сеҳрли жом – қадах бўлиб, ундаги май ичган билан тугамас экан. Бу ташбеҳ орқали Хондамир Навоийнинг хайру саховати ҳам чегара билмаслиги, бениҳоялигини таъкидлайди.

1500 йилнинг августида Хусайн Бойқаро Мозандаронда бўлганида харажатлари учун халқдан 100 минг динор кепакий солиқ йиғиб юборишга фармон беради. Хали ҳосилини йиғиб олмаган фуқаро учун бу солиқ оғирлик қилишини айтиб, бу маблағни Навоий ўз ҳисобидан тўлаб юборади.

Навоий ўзи қурдирган мадраса ва хонақоҳларда истиқомат қилувчиларни

озик-овқат, кийим-кечак ва бошқа зарур нарсалар билан ҳам таъминлаб турган. Бу ерларда ҳар куни мискин-бечораларга таом тарқатилган, турли ёрдамлар кўрсатилган. Хондамирнинг ёзишича, “Халосия” хонақоҳида ҳар йили 2000 та пўстин, чопон, кўйлак-иштон, тақия ва кафш улашилган. Навоий бино этган Хожа Абдуллоҳ Ансорий мазорига қурилган хонақоҳ, шунингдек, “Жамоатхона”, “Фаноия”, “Зиёратгоҳ” Машҳаддаги Имом Ризо равзасида қурилган “Дор ул-хуффоҳ”, Нишопурдаги Шайх Фаридиддин Атор сармозоридаги хонақоҳларга ҳам ҳар куни фақир, мискин ва мусофирларга таом берилиб, турли хил бошқа ёрдамлар кўрсатилган. Айниқса, Рамазон ва Қурбон ҳайитларида, Навоийнинг хайру саховати чегара билмасди. Камбағаллар ўз ўлимларидан олдин ўзларини кўмишда Навоийдан ёрдам сўрашни васият қилиб кетар эканлар. Мисол учун, бир умр боши фақирликдан чиқмай, қийналиб яшаган Мавлоно Қабулий деган шоир

ўлими олдидан яқинларини чакириб, ўзининг ҳеч вақоси йўқлиги, жон таслим қилса, дафн харажатлари учун Навоийга мурожаат этишларини васият қилган. Навоий унинг васиятини тўла адо этади. Бу далиллар Алишер Навоийнинг хайру саховат тимсолига, ўз даврининг Хотами Тойига айланиб кетганлигидан далолат беради.

Халқнинг фойдаланиши учун шунча ижтимоий аҳамиятга молик бинолар қурган, хайрия муассасалари таъсис этган, уларни етук мутахассислар ва зарур маблағлар билан таъминлаган бу саховат соҳибининг ўз ворисларига бирор-бир мерос қолдиргани маълум эмас. "Вақфия"дан маълум бўлишича, 1476 йили Султон ўзига уй қуриши учун Кўшки Марғани ёнидан унга ер ажратган ва у ерда шоир боғ-роғлик бир мухташам ховли қурган эди. Вафотидан кейин ўшани ҳам Хусайн Бойқаро эгаллаб, унинг вилоятлардаги ўғиллари ва амалдорлари келганда шу ерда туришган. У шайбонийларга қарши биргаликда курашиш учун кенгашиб олиш

мақсадида Хиротга даъват этганида Бобур ҳам Навоийнинг уйида яшаган.

Меҳру мурувват, хайру саховатда ўзи намуна бўлган Навоий ёзган асарлари орқали ҳам кишиларни яхшилик қилишга, бир-бирини қўллаб-қувватлашга чақирган. Чунончи, “Маҳбуб ул-қулуб” асарида саховат ва химмат бобида алоҳида фикр юритиб, саховатни инсоният боғининг мевали дарахтига ўхшатади, одамийлик мамлакатининг мавжли уммониغا, бу уммоннинг бебаҳо гавҳарига қиёс қилади. Саховатли кишини мўл хосилга сабаб бўладиган серёғин булутга, саховатсиз кимсани эса ёғмай ўтадиган баҳор булути-ю, хиди йўқ мушкка нисбат беради. Мевасиз дарахт билан ёғинсиз булутнинг, саховатсиз киши билан гавҳарсиз садафнинг баҳоси бирдир, дейди.

Саховат – инсоннинг жисми бўлса, химмат – унинг жони ва дунёдаги барча эзгуликлар олийҳиммат кишилар туфайлидир. Химматсиз киши – эрсонида эмас, жонсиз баданни киши

тирик демас. Одамлар кўрмагунча бировга бир нарса бермайдиган киши сахий эмас, балки хасисдир. Сўрагандан кейингина берадиган киши ҳам сахийликдан йироқ. Қийин-кистов билан бергандан кўра, бермаган яхшироқ.

Навоийнинг нуқтаи назарига кўра, молу дунёни йиғиш эмас, балки хайрли ишларга, халқ фаровонлиги йўлида сарфлаш керак. Унинг ўзи шундай йўл тутади ва бошқаларни ҳам шунга даъват қилади. Шоирнинг ёзишича, пулу бойликнинг қулига айланган, жонини тикиб молу дунёга интилган киши ҳеч қачон азиз бўлмайди:

*Ҳаргиз бўлмас жоҳу дирам зори азиз,
Жон нақди бериб, сийм харидори азиз.*

Ҳимматсиз бойнинг оқиллар олдида эътибори йўқ:

*Мол ўлуб, гар йўқ кишининг ҳиммати,
Мавни аҳли оллида йўқ иззати.*

“Маҳбуб ул-қулуб” асарида: “Битта нонни иккига бўлиб, ярмини очга берганни сахий де, ўзи емай, хаммасини

мухтожга берганни ахий де”, – деб ёзади.

Савол туғилади: қўли очикликда сахийдан ҳам ўтадиган ахий ким бўлди экан?

Х асрдан бошлаб Хуросон ва Мо-вароуннаҳрда футувват деб аталган ҳаракат кенг қулоч ёзган. Ўзларини жавонмардлар, ахийлар ёки айёрлар деб атаган бу тоифанинг мақсади – яхшилик, сифати – мардлик бўлиб, бутун умрини одамлар хизматига бағишлаш, ким бўлишидан қатъи назар барчага беғараз ёрдам қўлини чўзиш, борини ўзгалар билан баҳам кўриш, ватан, элу юрт, дўсту яқинлар учун жонини қурбон қилиш, зохиран ва ботинан пок бўлиб юриш, фақат эзгулик деб яшаш уларнинг ҳаёт тарзи ҳисобланган. Бошқача айтганда, жавонмардлик ёки ахийлик – дунёдаги барча яхши фазилатларни эгаллаш ва уларни ҳаётга татбиқ этиш демак. Шунинг учун ҳам “Қобуснома”да ай-тиладики: “... жавонмардликка яқин

бўлғил, токи жаҳон аҳлининг яхшиси
бўлғайсан”.

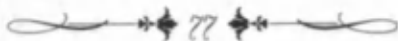
Ахийнинг сахийдан устунлигининг
сабаби шунда. Навоийнинг шу маз-
мундаги бир фарди ҳам машхур:

*Мурувват барча бермакдур – емак йўқ,
Футувват барча қилмакдур – демак йўқ.*

Маълум бўладики, шоир тушунча-
сига кўра, ўзи емай, борини ўзгаларга
бериш чинакам мурувват ҳисобланади.
Футувват эса одамларга фақат ях-
шилиқ қилиш-у, лекин бу ҳақда га-
пирмаслик, яъни миннат қилмаслик.
Унинг эътиқоди бўйича яхшилиқни
миннат қилиш – уни йўқка чиқариш
билан баробар:

*Жуз жуду сахо уйини манзил қилма,
Имсоқни сахо юзига ҳойил қилма,
Қил яхшилиқу демақни доҳил қилма,
Миннат била яхшилиғни ботил қилма.*

Навоий бошқаларни ҳам хайру са-
ховатга даъват қилиб, карам туфайли
жавонмард камбағал бўлиб қолмайди,
сахийнинг юзидаги ажинлар эҳсон
қилгани учун эмас, чунки сепган билан

дарёнинг суви, сочган билан қуёшнинг
нури камаймайди дейди:

*Жавонмард аз карам муфлис нагардад,
Сахиرو аз ато чин нест дар чехр.
Ба пошидан чи нуқс ояд ба дарё,
Ба афшондан чи кам гардад зари меҳр.*

“Девони Фоний”даги ғазаллардан
бирида ёзилишича эса, осмондаги ой-
дан тортиб то ер остидаги балиққача
хайру эҳсоннинг шукрини қилишини
хоҳласанг, сен ойдан балиққача файз
етказувчи бўлишинг керак:

*То ба моҳи зи маҳат файз расони бояд,
То бувад шокири жуди ту зи маҳ то моҳи.*

Алишер Навоийнинг хайру саховат,
меҳру муруват бобидаги фаолиятини
таҳлил қилар экан, уни хайру саховат
тажассуми, меҳру муҳаббат тимсоли,
ҳомийлар ҳомийси бўлган зот дейиш
мумкин. Саховатни бир боғ тарзида
тасаввур этсак, Навоий бу боғнинг
боғбони, бир мулк деб билсак, Навоий
унинг соҳиби, бир салтанат десак, На-
воий бу салтанатнинг султонидир.

Алишер Навоий ўзининг турли жанрлардаги теран мазмунли салмоқли асарлари билан ўзбек тили, адабиёти, фани, маданияти тарихида катта роль ўйнаб, дунё ахамиятига молик умуминсоний фикрлари билан ижтимоий-сиёсий тафаккур тараққиётига муносиб хисса қўшибгина қолмай, халқимиз тарихида эзгулик ва адолат тимсоли, саховат ва мурувват рамзи сифатида ҳам ёрқин из қолдирган.

Алишер Навоийнинг ҳаёти, фаолияти ва ижоди халқ учун умрини бахшида, миллат учун жонини фидо қилишнинг ёрқин намунаси, чинакам инсонийлик мезонидир.

Шайх Саъдий ёзган эди:

*Жавонмарду хушхулқу бахшанда бош,
Чу Ҳақ бар ту пошад, ту бар халқ пош.*

яъни: олийҳиммату яхши хулқ сохибию, саховат эгаси бўл, Ҳақ лутфу марҳаматини сендан аямасин, сен эса топган-тутганингни халққа соч!

Алишер Навоийнинг бутун ҳаёти ва фаолияти айни фикрларнинг ама-

лий ифодасидир: Худованди карим ҳамма нарсани — ақл, билим, истеъдод; амал, бойлик, обрў; эзгу хулқ, халқпарварлик, инсонпарварлик; меҳнаткашлик, хоксорлик, фидойиликни бу нажиб инсондан дариф тутмади, ўз навбагида, у буларнинг барчасини бусбутун одамларга бахшида этди. Алишер Навоийнинг халқимиз тарихидаги комил инсон, мутафаккир адиб ва давлат арбоби сифатидаги буюклигининг сири ҳам шунда!

ҲАЙРАТОМУЗ МЕРОС

Алишер Навоий қолдирган мерос ўзининг салмоғи ва ранг-баранглиги билан кишини ҳайратга солади. Чунки у нафақат шоир, айни пайтда, ёзувчи, тарихчи, тилшунос, адабиётшунос, ислом ва тасаввуф олими, таржимон сифатида ҳам самарали ижод қилди ҳамда кўплаб бебаҳо илмий, тарихий, диний ва тасаввуфий асарлар яратди.

Навоий шоир сифатида эрта танилди. Мухлислари унинг девон тузишини

кутиб ўтирмай, бу ишни ўзлари амалга оширдилар. 1465 йили улар тузган, моҳир хаттот Султонали Машҳадий кўчирган девон – фанда “Илк девон” номи билан машҳур бўлиб, унинг 25 ёшгача ёзган 391 ғазал, 41 рубойси, 1 мухаммас ва 1 мустазодини – жами 434 та шеърини ўз ичига олади. Девон мутолааси Навоийнинг ёшлигиданок забардаст шоир бўлгани ва етук бадийят дурдоналарини яратганини кўрсатади.

Навоийнинг ўзи томонидан 1470–1476 йиллар орасида тузилган “Бадоеъ ул-бидоя” (“Бадийлик ибтидоси”) девони 777 ғазал, 3 мустазод, 5 мухаммас, 2 мусаддас, 3 таржеъбанд, 46 китъа, 85 рубой, 10 лувз (чистон), 52 муаммо, 10 туюк, 53 фарддан ташкил топган. Шу пайтгача ўтган бирор туркий шоир бундай мукамал девон тузмаган эди. Шундан кейин ёзган 862 ғазали асосида 1476–1482 йиллар орасида иккинчи девони “Наводир ун-ниҳоя” (“Беҳад нодирликлар”)ни тартиб берди.

Алишер Навоий болалигидан буюк хамсанавислар “панжасига панжа” уриш, туркийда “Хамса” яратиб, бу тилнинг бойлигини намойиш қилиш орзусида яшар эди. 1483–1485 йиллар мобайнида ниҳоят бу ният амалга ошади – “Ҳайрат ул-аброр” (“Яхшилар ҳайрати”), “Фарход ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр” (“Етти сайёр”) ва “Садди Искандарий” (“Искандар девори”) каби беш дostonни ўз ичига олган буюк “Хамса”сини ёзиб тугатади. Бу билан у ўзбек тилининг ҳам дунёдаги энг бой тиллардан бири қаторида туришини, ўзбек адабиётининг ҳам жаҳон адабиётининг бир қисми ҳисобланишини, ўзининг жаҳон сўз санъатининг забардаст намояндаларидан бири эканини амалда исботлади.

“Муҳокамат ул-луғатайн”да Навоийнинг ўзи маълумот беришича, шоир “Хамса”си, кўпчилик ўйлаганидек бошдан-оёқ Низомий Ганжавий “Панж ганж” (“Беш хазина”)ига жавоб бўлмай, балки илк дostonи “Ҳайрат ул-

аброр" унинг "Махзан ул-асрор" ("Сирлар хазинаси")га, "Фарход ва Ширин" – Амир Хусрав Дехлавийнинг "Хусрав ва Ширин"ига, "Лайли ва Мажнун" – Хожу Кирмонийнинг "Гавҳарнома"сига, "Сабъаи сайёр" – Ашраф Мароғийнинг "Хафт пайкар" ("Етти малак")ига, "Садди Искандарий" – Абдурахмон Жомийнинг "Хирадномаи Искандарий" ("Искандар пандномаси")сига татаббуъдир.

26 минг байт (52 минг мисра)дан иборат бу дostonлар мажмуи XV асрнинг ўзига хос қомуси эди. Унинг яратилиши ўша давр кишиларини хайратга солади. Абдурахмон Жомий шогирдини энг нодир ва энг юксак сўзлар билан улуғлайди, Хусайн Бойқаро эса дўстини ўзининг севимли оқ отига миндириб, ўзи унга жиловдорлик қилади.

1491–1492 йиллардан улуғ шоир барча шеърий меросини бир ерга йиғиб, "Хазойин ул-маоний" девонлар туркумини тузишга киришади. Тўрт девондан иборат бўлганлигидан

у “Чор девон” (“Тўрт девон”) номи билан машҳур бўлган. Шарқ шеъритадаги 16 та жанрда ёзилган шеърларни ўз ичига олган бу мажмуанинг илк девони “Ғаройиб ус-сиғар” (“Ёшлик ғаройиботлари”)¹ деб аталиб, 650 ғазал, 3 мухаммас, 1 мустазод, 1 таржеъбанд, 1 маснавий, 50 қитъа ва 133 рубоийдан ташкил топган. “Наводир уш-шабоб” (“Йигитлик нодирликлари”) деб аталган иккинчи девон 650 ғазал, 3 мухаммас, 1 мустазод, 1 мусаддас, 1 таржеъбанд, 1 таркиббанд, 50 қитъа, 52 муаммодан иборат. Учинчи девон “Бадоеъ ул-васат” (“Ўрта ёшлик гўзалликлари”)да 650 ғазал, 2 мухаммас, 2 мусаддас, 1 мустазод, 1 таржеъбанд, 1 касида, 60 қитъа, 10 луғз (чистон), 13 туюк мавжуд. Тўртинчи девон бўлган “Фавойид ул-кибар” (“Кексалик фойдалари”) эса 650 ғазал, 2 мухаммас, 1 мустазод, 1 мусаддас, 1 мусамман, 1 таржеъбанд, 1 соқийнома,

¹ Лекин бу девонларнинг номланиши шартли бўлиб, уларга шоирнинг бошқа даврларда ёзган шеърлари ҳам киритилган.

50 китъа ва 86 фардни ўзида жамлаган. Маълум бўладики, “Хазойин ул-маоний”да жами 2600 ғазал, 4 мустазод, 10 мухаммас, 5 мусаддас, 4 таржеъбанд, 1 маснавий (устози Саййид Ҳасан Ардашерга мактуб), 210 китъа, 133 рубоий, 1 таркиббанд, 52 муаммо, 10 луғз (чистон), 13 туюк, 1 касида, 1 мусамман, 1 соқийнома, 86 фард ёки жами 3132 шеър мавжуд (“Девони Фоний” ва бошқа асарларидаги шеърларини ҳам қўшса, шоир шеърларининг умумий сони 4000 дан ошиб кетади).

“Муҳокамат ул-луғатайн”да шоирнинг ўзи бу тўрт девон таърифида шундай лутф этади:

“Ул жумладин бири “Ғаройиб ус-сифар” девонидурким, кичик ёшда тақриримдин гузориш ва тахриримдин нигориш топибдурким, маоний ғурабосидин ғариб алфоз либосига кюрупмен ва халқ кўнглин ғарибистон аҳли ўти била куйдурупмен.

Яна “Наводир уш-шабоб” девонидурки, йигитлиқ авоилида баёним килкидин намойиш девонига ва оройиш

бўстониға кирибдурким, ул наводир тамошосидин йигитлик мулкида ғавво солибмен ва мулк йигитлари кўнглидин ором ва қарорни олибмен.

Яна “Бадоеъ ул-васат” девонидурким, умр авоситида хаёлим хомаси анинг зебиға нақшбандлиғ ва зийнатиға сеҳрпайвандлиғ қилибдурким, ул бадеълар воситасидин шайдо кўнгуллар эшигин ишқ тоши била қоқибмен ва ул уйға фитна ва офат ўтин ёқибмен.

Яна “Фавойид ул-кибар” девонидурким, хаёт авохирида тахайюлум хомаси ани рашки нигорхонаи Чин ва ғайрати хулди барин қилибдурким, анда улуғларга фоидалар зулолин еткурупмен ва хаваслари шуъласига насойих зулолидин сув урубмен.

Бу тўрт девон овозасин чун рубъи маскунга еткурупмен, “Хамса” панжасига панжа урупмен”.

Фаридиддин Атторнинг мажоз йўлида ёзилган – асосий қаҳрамонлари кушлар бўлган тасаввуфий мазмундаги “Мантик ут-тайр” асари ўзидан кейинги Шарқ адабиётида кучли таъсир

кўрсатган. Навоий ҳам болалигидан унинг мафтуни бўлиб, бу таъсир уни ҳаёти давомида тарк этмади ва умрининг охирида унинг жавобида “Лисон ут-тайр” (“Қуш тили”) дostonини яратди (1499).

Мухаммад алайҳиссаломга нисбат бериладиган ҳадисларнинг бирида: “Қимки менинг суннатимга оид қирк ҳадисни ёдлаб, умматларимга етказса, қиёмат кунида мен уни шафоатимга лойиқ кишилар сафига киргизаман”, – дейилган. Ҳадисларни халқ орасида тарғиб-ташвиқ қилиш ва шу орқали пайғамбар шафоатига эришиш мақсадида кўплаб муҳаддис ва олимлар қирк ҳадисни жамлаб, тўпламлар тузганлар. Кейинчалик бу ишга шоирлар ҳам қўл урганлар. Масалан, Абдураҳмон Жомий одоб-ахлоққа оид қирк ҳадис (“Чихил ҳадис”)ни шеърга солади. Алишер Навоий эса устозининг рухсати ва дуосини олиб, уларни “Арбаъин” (“Қирк ҳадис”) номи билан ўзбек тилига ижодий таржима қилади. Бу манзума таърифнинг

сабабига тўхталар экан, шоир “форсийдонлар идрок айлаган” мазкур 40 хадис мазмун-моҳиятидан туркийзабон ўқувчилар ҳам баҳраманд бўлишини тилаб, айти ишни савоб учун амалга оширгани ва ўзи кутганидан ҳам киска фурсатда – бир-икки кунда ниҳоясига етказганини айтади. Жумладан, куйидаги машхур тўртлик “Арбаъин”да келади:

*Оналарнинг оёғи остидадур,
Равзаи жаннату жинон боғи.
Равза боғи висолин истар эсанг,
Бўл онанинг оёғи туфроғи.*

Алишер Навоий сермаҳсул ва забардаст сўз санъаткоригина бўлиб қолмай, билимдон, нозиктабъ ва талабчан адабиётшунос олим ҳам эди. Шарк шеърятининг барча жанрларида бадий баркамол асарлар яратган улкан шоир бошқалардан ҳам шуни талаб қилар эди. Навоий таҳсинига сазовор бўлиш ўша давр шоирлари учун энг олий бахт ҳисобланган. У 1491 йили “Мажолис ун-нафоис” тазкирасини яра-

тади (1497–1498 йилларда уни қайта ишлайди ва тўлдиради). Муқаддима ва 8 бўлимдан иборат бу асарда муаллиф ўзидан олдин ўтган, бир даврда яшаган ва адабиётга энди кириб келаётган 459 нафар шоир (улардан 39 таси туркий тилда ижод қилган) ҳақида маълумот бериб, уларнинг энг машҳур, энг етук шеърларидан иқтибослар келтиради. Навоийнинг қисқа ва лўнда баҳолари у ёки бу шоир ижодининг моҳияти ва асосий йўналишларини очиб беради. “Шу нарса диққатга сазоворки, мазкур шоирлардан етмиштаси шоирликни ўзига касб қилиб олмаган оддий хунар ахлидан эди”¹.

Навоийнинг адабиётшуносликка оид яна бир асари “Мезон ул-авзон” (“Вазнлар ўлчови”) бўлиб, 1492 йили ёзилган бу асар Шарқ шеърятининг асосий ўлчови – аруз вазни тадқиқига баришланган.

¹ Норқулов Н. Темурийлар даври маданияти тарихидан лавҳалар. – Урганч: “Хоразм”, 1996. 15-бет.

1499 йили икки тил муҳокамасига бағишланган “Муҳокамат ул-луғатайн” (“Икки тил муҳокамаси”) асарини яратди. Унда ўзбек ва форс-тожик тилларини ўзаро қиёслаб, ўзбек тилининг ҳам ундан қолишмаслиги, баъзида хатто ундан устун томонлари ҳам борлигини аниқ мисоллар асосида илмий асослаб беради. Жумладан, туркий тилнинг кўп маъноли ва маънодош сўзларга бойлиги нозик маъно товланишларини ифодалашда катта имкониятлар яратиши, натижада бу шеъриятда ийҳом санъати ривожлангани ва туюқ жанри вужудга келгани шулар жумласидандир. Ёки форсийда кўпгина нарса-тушунчаларни ифодалайдиган сўзлар йўқлигини бирма-бир санаб кўрсатади (Масалан, кўз билан кошнинг орасини кабок (қовоқ) дейдиларки, форсийда бу узвнинг номи йўқ).

“Ва улук қардош ва кичик қардошни иккаласин “бародар” дерлар ва турклар улуғни – “оға” ва кичикни “ини” дерлар. Ва алар улуғ, кичик қиз қардошни ҳам “хоҳар” дерлар: Ва

булар улугни – “эгачи” ва кичикни “сингил” дерлар...

Егуликлардин агарчи кўй му-чаларидин баъзиға от кўюптурлар, аммо орқани ва ошуғлиғ иликни ва ён сўнгакни ва қобурғани ва иликни ва ўрта илик ва бўғузлағуни туркча айтурлар. Ва яна баъзи емаклардин қаймоғ ва қатлама ва буламоғ ва қурут ва улоба ва манту ва қуймоғ ва уркамочни ҳам туркча айтурлар. Ва қимизни ва сузмани ва бохсумни ва бўзани дағи туркча айтурлар. Яна тутмоч ва умоч ва кумоч ва толғонни ҳам туркча айтурлар. Ва бу навъ жузъиётқа машғуллук қилса, бағоят кўп топилур”.

Бундан ташқари, араб тилидаги “Сабъат абхур” (“Етти денгиз”) луғатини ҳам Навоийга нисбат берадилар – унда турли фанларга оид 8609 та сўзга изоҳ берилган.

Алишер Навоий кенг қамровли тарихчи олим ҳам эди. Унинг “Зубдат ут-таворих” (“Тарихий воқеалар қаймоғи”) деган умумий ном билан

аталувчи икки тарихий асари мавжуд. 1485–1488 йилларда ёзилган “Тарихи анбиё ва ҳукамо” (“Пайғамбарлар ва ҳакимлар тарихи”) деб номланган асарида, номидан кўриниб турганидек, пайғамбарлар ва ҳакимлар – до-нишмандлар тарихи ёритилади. 1488 йилда ёзилган “Тарихи мулуки Ажам” (“Ажам мамлакатлари тарихи”) пеш-додийлар, каёнийлар, ашконийлар, со-сонийлар каби Эрон шоҳлари тарихи ҳақида хикоя қилинади. “Тарихи му-луки Ажам”нинг асосий ғоявий пафоси – одил подшоҳларни мақташ ва замона ҳукмдорларини ана шу подшоҳлардан намуна олишга чақириш¹.

Навоий ислом таълимотини ҳам чуқур билар ва шариат арконларини оғишмай бажарар эди. Воқеан, унга диннинг низоми, яъни ислом дини-нинг қонун-қоидалари, кишиларнинг дин йўлидан чекинмаслиги ва шари-ат талабларини бажаришини назорат

¹ Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. 347-бет.

килувчи маъносидаги Низомиддин фахрий унвонининг берилиши бежиз эмас. Султон хузуридаги мажлисларнинг доимий иштирокчиси бўлган Навоийга яқин бир кишининг: “Алишер кўп хайрли ва ёдгор бўлиб қоладиган ишларни амалга оширган, ўзининг бебаҳо асарлари билан қанчадан-қанча диллар ва элларни забт этган бўлса ҳам, киёматда улар ҳисобга ўтармикан?” – деган бир овиз сўзига жавобан 1499 йили “дину ислом уйи маъмур” ва туркий халқлар бахраманд бўладиган “Сирож ул-муслимин” (“Мусулмонлар чироғи”) асарини яратиб, унда иймон, намоз, рўза, закот ва ҳаж каби ислом шариатининг беш рукнини шеърий усулда бирма-бир шарҳлаб беради.

1499–1500 йилларда у “Муножот” насрий асарини яратади. Ҳаётининг сўнгги йилларида комил бир мусулмон сифатида ўтган умрини сарҳисоб қилиб, Яратувчи олдида тавба қилиш эҳтиёжи билан ёзилган мазкур асарнинг биринчи қисмида Оллоҳга ҳамд

ва Муҳаммад алайҳиссаломга наът ўқилиб, иккинчи қисмида иноятдан умидворлигини изҳор этиб, Оллоҳга муножот қилинади. Уни шоирнинг ўзига хос илтижономаси дейиш мумкин.

Маълумки, Алишер Навоий 1476 йили Абдурахмон Жомийга қўл бериб, нақшбандия тариқатига киради. 1495 йили Жомийнинг "Нафахот ул-унс мин ҳазарот ул-қудс" ("Пок зотлар ҳузуридан эсан дўстликнинг хуш ислари") тазкирасини "Насойим ул-муҳаббат мин шамойим ул-футувват" ("Улуғлик хушбўйликларини таратувчи севги шабадалари") номи билан эркин таржима қилади. Жомий 618 та сўфий ҳақида маълумот берган бўлса, Навоий 770 та сўфий (35 таси авлиё аёллар) ҳаётини ёритган – таржима жараёнида туркий авлиёлар ҳақидаги маълумотларни киритганки, улар устозининг тазкирасида йўқ эди.

Таржима жараёнида ўзининг киритган янгиликлари ва қилган ўзгаришлари ҳақида у шундай ёзади:

“Хазрат шайх Фаридиддин Аттор к.с. битган “Тазкират ул-авлиё”дин баъзи кибор машойихким, “Нафахот ул-унс”га дохил бўлмайду р эрди – хар қайсини муносиб махалда дохил қилдим ва Хинд машойихи шархи ҳам оз мазкур эрди, мумкин бор тилаб, топиб хазрат кутб ул-авлиё Шайх Фарид Шакарганж к.а.дин сўнгги машойихгача илҳок қилдим ва турк машойихи зикри ҳам озрок эрди, они доғи хазрат шайх ул-машойих Хожа Аҳмад Яссавий р.дин бу замонгача улча мумкин бор тилаб топиб, зикрларин ва баъзи ҳолоту сўзларин ўз махалида дарж қилдим.

Ва Хазрат Махдуми н.м.н.нинг оти ва муосиру мусоҳиб машойих к.а. зикри дағиким, ул мутабаррак китобда йўқ эрди, мунда кўшдум ва ул китобда дағи авлиёуллох зикридин баъзи сўзким, замон ахлиға кўп мухтож ун-илайх эрмас эрди, итноб ваҳмидин таркин тутдум ва бу таржимадин ўксуттум...”

Навоийнинг тасаввуф ғоялари тарғиб этилган яна бир асари “Назм ул-жавохир” (“Жавохирлар шодаси”) бўлиб, у Ҳазрат Алига нисбат берилган “Наср ул-лаолий” (“Насрдаги инжулар”) номли ҳикматларнинг назмий таржимасидир. Хусайн Бойқаронинг “Рисола”сига жавобан унга бағишлаб яратилган бу асарда ҳар бир ҳикмат бир рубой шаклига солиниб, шоирнинг ўз фикр-қарашлари билан бойитилган ҳолда таронаи рубой (тўртала мисраси ҳам қофияланган) усулида адо этилган. У 268 та рубойдан иборат бўлиб, муқаддимада келтирилган 30 та рубойни ҳам қўшса, уларнинг адади 298 тага етади. Навоийнинг куйидаги машҳур рубойлари айти асар таркибида келган:

*Сўздурки, нишон берур ўлукка жондин,
Сўздурки, берур жонга хабар жонондин,
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳаре шарифроқ йўқ ондин.*

* * *

*Эл қочса бировдин, эл ямони бил они,
Аҳволида идбор нишони бил они,*

*Феъл ичра улус балойи жони бил они,
Олам элининг ямон-ямони бил они.*

Илк насрий асари “Вақфия” (1481) Навоийнинг ўзи томонидан вақф килинган мулки ва улардан кимлар фойдаланиши хақида.

1494 йили ёзилган “Хамсат ул-мутаҳаййирин” (“Беш ҳайрат”) асари 1492 йили вафот этган устози ва пири Абдурахмон Жомий хотирасини абадийлаштириш мақсадида ёзилган.

“Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” (1491) устози ва маслаҳатгўйи бўлган ушбу машҳур шахснинг ҳаёти ва фаолияти хақида. Бу шоир ва давлат арбоби бўлган олийжаноб инсон билан Навоий 1456 йили танишиб, бир умр кадрдон бўлиб қолади. Саййид Ҳасан Ардашер Навоий учун маънавий ота мақомида бўлган. Бу ҳақда шоирнинг ўзи “аларнинг илтифоти зотийси бу фақир била бор эрди ва фарзанд деб эрдилар” деб ёзади ва яна айтадики: “бу фақирни фақр тариқиға далолат ва иршод қилурлар эрди ва назм айтурға тарғиб кўргузурлар эрди.

Чун ул авқотда фақирнинг назмлари Хуросонда шуҳрат тутуб эрди, алар дағи илтифот килиб, баъзи абётни кўп ўқурлар эрди ва мажолисда хушвақт бўлурлар эрди”.

“Холоти Паҳлавон Муҳаммад” аса-ри 1493 йили вафот этган қирк йиллик кадрдони хотирасини абадийлаштириш учун ёзилган. Паҳлавон Муҳаммад елкаси ерга тегмаган паҳлавон бўлиш билан бирга, илм-фаннинг кўпгина сохаларини яхши билган ўз даврининг фозил кишиси эди.

“Барча содоту машойих ва уламоқу фуқаронинг маҳбуб ул-қулуби” бўлган бу нажиб инсон билан Навоий шунчалик яқин бўлганки, эътироф этишича, “ҳеч навъ махфий сирри ва рози йўқ эрдиким, бу фақирдин яшурун бўлғай, андоқки, бу фақирнинг ҳам андин.

Қирк йилға яқин бу фақир била мусоҳиби жоний, маҳрами рози ниҳоний эрди”.

Навоий насрининг гултожи бўлган “Маҳбуб ул-қулуб” (“Кўнгилларнинг севгани”) Шарқ панднома адабиёти-

нинг дурдоналаридан ҳисобланади (1500). У уч қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида подшоҳ, вазир, қози, табиб, мударрис, қосиб, деҳқон каби 40 тоифа хусусида, иккинчи қисмида инсон табиатидаги яхши ва ёмон хислатлар ҳақида фикр юритилади, учинчи қисмида эса хилма-хил панд-насихатлар ва хикматли сўзлар берилади.

Маълумки, Шарқ адабиётида мактублар иншо санъати намунаси ҳисобланган. Шунинг учун асрлар давомида сўз санъаткорлари томонидан кўплаб мактублар тўпламлари тузилган. Лекин туркий адабиётда бундай анъана ҳали мавжуд эмас эди. Адабиётимизнинг қайси соҳасида бўшлиқ кўрса, уни тўлдиришга аҳд қилган Навоий бу кемтикликни ҳам бартараф этиш ниятида умри давомида ўзи ёзган мактуб намуналарини ҳам тўплаб, "Муншаот" ("Мактублар") деган тўплам тузган. Унинг тузилиш, сабабини шоирнинг ўзи шундай изоҳлайди: "форсий алфознинг иншолари дилпи-

санд ва макотибу имлолари аржуманд эрди, хаёлга андоқ келдиким, турк алфозининг дағи руқъалари хамул мисол била битилгай ва бу тилнинг номаларини хам ўшул минвол билан сабт этилгай. Оз фурсатда бу руқъалар жамъ бўлиб эрди ва номалар йиғилиб эрдиким, бу авроқ зимнида сабт бўлди”. Атоқли навоийшунос олима Суйима Фаниеванинг ёзишича, бу орқали Навоий икки мақсадни кўзда тутган: улардан бири – ўзбек тилининг нафакат шахсий, балки ижтимоий-сиёсий масалалар юзасидан хам ёзишмалар олиб боришга кодирлигини исботлаш бўлса, иккинчиси – бу мактубларда ўз ифодасини топган фикр-мулохазалар, панд-насихатларнинг ўқувчилар учун муҳим аҳамиятга эгалигидир¹.

Эътиборлиси шундаки, Навоий “Вақфия”дан ташқари барча насрий асарларини ҳаётининг сўнгги ўн йили давомида ёзган.

¹ Бу ҳақда қаранг: Фаниева С. Навоий насри нафосати. – Тошкент, 2000. 115-бет.

Навоий ўзбек насрига асос солиб, унинг кейинги тараққиётига кучли таъсир кўрсатди.

“Алишербек назир ийўк киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас”, – деб улурлаган эди устозини Захириддин Муҳаммад Бобур. Ҳақиқатан ҳам, Худо ҳар томондан ёрлақан бу улур зотнинг истеъдод ва лаёқати чегара билмас эди: у дярли барча соҳалардан у ёки бу даражада хабардор бўлиб, мутахассисларга маслаҳатлар бериш, йўл-йўриқлар кўрсатиш билан бирга, ўзи ҳам кўп соҳаларда кучини синаб кўрган эди. Жумладан, унинг куйлар басталагани, кўшиқ айтгани, суратлар чизгани маълум. Захириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома” асарида: “Яна мусиқада яхши нималар боғлабтур. Яхши накшлари ва яхши пешравлари бордур”, – деб ёзади. Абдурауф Фитрат бир қатор манбалардаги маълумотлар асосида “Қари наво” (аслида “Қари Навоий”) куйи Алишер Навоийга

тегишли бўлса керак, деган тахминни илгари суради: “Бухоронинг эски муסיкийшунослари орасида бу куйнинг Навоий асари бўлгани сўйланади”¹.

У чизган “Занжирбанд шер” номли сурат бизгача етиб келган.

Навоийнинг ўзи “Лисон ут-тайр” достонида таъкидлашича, унинг шеърий мероси 100 минг байтдан иборат. Бунинг ёнига яна насрий, илмий ва тарихий асарларини ҳам қўшса, шоир мероси нечоғлиқ салмоқли экани ойдинлашади. Бу асарлари билан у ўзбек адабиётини жаҳон сўз санъати юксаклигига кўтарди.

ЗУЛЛИСОНАЙН ШОИР

Маълумки, Алишер Навоий нафақат ўзбек, балки форс-тожик тилида ҳам Фоний тахаллуси билан самарали ижод қилган забардаст шоир хисобланади. Форс-тожик тилини унинг иккинчи она тили дейиш мум-

¹ *Фитрат*. Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи. – Тошкент, 1993. 43-бет.

кин. Чунки у улуг форс-тожик сўз санъаткорлари таъсирида илк шеърларини шу тилда машқ қилди (шоирнинг ўзи “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида хали шеър даражасида бўлмаган дастлабки машқлари анъанага кўра форсийда бўлгани ҳақида маълумот беради) ва бир умр бу машғулотни қилмади. Алишер Навоийнинг форсийда қалам тебратишининг биринчи сабаби улуг форс-тожик сўз санъаткорларининг таъсири бўлса, иккинчиси – XV асрда форсий тилнинг ҳали адабий тил сифатидаги ҳукмрон мавқеи баланд эди, учинчиси эса ўзининг форсийда ҳам қалам тебрата олиши, бу борада бировдан кам эмаслигини исботлаш эди, дейиш мумкин. Шоирнинг ўзи икки тилда ёзган асарлари ҳақида гўё сўз бозорининг бир томонида ширинликлар, иккинчи томонида эса заргарлик дўконини очгандекман, дея лутф этган эди.

*Мавнийи ширину рангинам ба турки
беҳадаст,
 Форси ҳам лаълу дурҳои самин гар
бингари.*

*Гўёе дар рост бозори сухан бикшоодаам,
Як тараф дўкони қаннодию як сў заргари.*

Мазмуни: “Туркий тилда латиф ва ранг-баранг сўзларим хад-хисобсиздир, эътибор қилсанг, форсий сўзларим ҳам лаъл ва қимматбаҳо марваридлардир. Гўёки ҳақиқатда сўз бозорини очганга ўхшайман: бир томонда қандолат дўконию, бир томонда заргарлик”.

“Ҳазойин ул-маоний”ни тузиб бўлгач, 1495–1500 йилларда форс-тожик тилидаги ижод намуналарини ҳам тўплаб, “Девони Фоний” (“Фоний девони”)ни тартиб беради. У 552 ғазал, 1 мусаддас, 1 марсия-таркиббанд, 73 қитъа, 72 рубоий, 16 таърих, 9 луғз (чистон), 373 муаммодан иборат. Ғазалларнинг аксарияти машхур форс-тожик шоирларининг шеърларига татаббуълардан иборат. Жумладан, Жомийнинг 52, Ҳофизнинг 237, Хусрав Дехлавийнинг 33, Саъдийнинг 25 ва бошқа шоирларнинг кўплаб ғазалларига татаббуълар боғлаган. Бу ҳақда шоирнинг ўзи форсий қитъаларидан бирида шундай изох берган эди:

*Татаббуъ кардани Фоний дар ашвор
На аз даъвию на аз худнамоист.
Чу арбоби сухан соҳибдилонанд,
Муродаш аз дари дилҳо гадоист.*

Мазмуни: “Фонийнинг (форс шоир-лари) шеърларига татаббуъ ёзишдан мақсади бирор-бир даъво ёки ўзини кўрсатиш учун эмас. Бу сўз арбоблари маърифат ахлидирлар. (Фоний)нинг муроди улар эшигида гадоликдир”.

Ўзининг форсийда битган оригинал ғазалларига “Мухтара” ва “Ихтиро” деб сарлавха қўйган бўлиб, уларнинг сони 50 дан ортиқ.

Бундан ташқари, у форсийда яна 2 та қасидалар тўплами ҳам тузган. Улардан бири “Ситтаи зарурия” (“Олти зарурат”) деб номланиб, 6 қасидани ўз ичига олади: 1. “Рух ул-қудс” (“Пок рух”) – 132 байт. 2. “Айн ул-хаёт” (“Хаёт чашмаси”) – 106 байт. 3. “Тухфат ул-афкор” (“Тафаккур тухфаси”) – 99 байт. 4. “Қувват ул-қулуб” (“Қалблар қуввати”) – 120 байт. 5. “Минхож уж-нажот” (“Нажот йўли”) – 138 байт. 6. “Насим

ул-хулд" ("Жаннат насими") – 129 байт. "Фусули арбаа" ("Тўрт фасл") касидалар туркуми эса йил фасллари-га бағишланган 4 касидадан иборат: 1. "Саратон" ("Ёз") – 71 байт. 2. "Хазон" ("Куз") – 33 байт. 3. "Бахор" – 57 байт. 4. "Дай" ("Қиш") – 70 байт.

Бизгача "Девони Фоний"нинг тўлиқ нусхаси етиб келмаган. Унинг мавжуд қўлёзмалари Париж, Техрон ва Туркия кутубхоналарида сақланади. Техрондаги нусха 1963 йили таникли адабиётшунос олим Рукниддин Хумоюнфаррух томонидан нашр этилган. Ҳозирча энг мукаммал деб қаралаётган Париж нусхаси эса 1965 йили шарқшунос Ҳамид Сулаймон томонидан Алишер Навоийнинг ўн беш жилдлик асарлари таркибида илк бор босилиб чиқди.

"Мухокамат ул-луғатайн" асарида шоирнинг ўзи форсий шеърларини 6 минг байтдан ортиқ, муаммоларини эса 500 га яқин деб кўрсатади. Ҳолбуки, девоннинг қўлимиздаги нусхасида 373 та муаммо мавжуд. Шу-

нингдек, “Ситтаи зарурия” ва “Фусули арбаа” тўпламларидаги 10 қасидани кўшганимиздагина шоир форсий меросининг умумий ҳажми 6 минг байтдан ортиқ – 6197 байт чиқади. Аслида унинг қасидалар тўпламлари девондан анча олдин алоҳида тўпламлар сифатида тузилган эди.

1485 йили ёзилган “Муфрадот” (“Муаммо ҳақида рисола”) асари муаммо назарияси ҳақида бўлиб, унда муаммонинг турли услуб ва амаллари содда ва тушунарли баён қилиб берилганлиги сабабли кенг шухрат қозонган. Абдурахмон Жомий ҳам унга юксак баҳо бериб, ўғли Зиёвуддин Юсуфга уни дарслик сифатида тавсия этади.

Алишер Навоийнинг форсий мероси Абдурахмон Жомий, Абдуллоҳ Хотифий, Камолиддин Биноий, Давлатшоҳ Самарқандий, Фиёсиддин Хондамир каби машҳур замондошлари томонидан юксак баҳоланган. Шоирнинг ўзи “кўп турлик дилкаш адолар ва дилпазир маънолар воқеъ”лиги жиҳатидан форсий асарлари ҳам халқ

орасида машхур бўлиб, замондошлар уларни севиб ўқишларини айтиб ўтади.

Шунга қарамай, ҳалигача биз бу муаззам мероснинг ўзбек тилидаги тўла шеърӣ таржимасига эга эмасмиз. Форсий сўз санъатининг улуғ намояндалари асарларини ўзбек тилида киёмига етказиб жаранглатган забардаст мутаржимлар, негадир, Фоний шеърларига етарли эътибор қаратмаганлар. Холбуки, у машхур салафларининг дурдона асарлари билан бемалол бўйлашадиган бетакрор бадийят намуналарини яратган.

“Девони Фоний”нинг қискартирилган нашри Ўзбекистонда илк бор шоирнинг ўн беш жилдлик “Асарлар”и таркибида насрий таржимаси (ғазалларни М.Муҳаммаджонов, қасида, рубоӣ, қитъа ва бошқа кичик жанрдаги шеърларни Х.Сулаймон таржима қилганлар) билан икки китобда чоп этилди. Йигирма жилдлик Мукамал асарлар тўпламида эса уч жилдда нисбатан тўла ҳолда нашр қилинди.

Бу нашрда А.Мухаммаджонов таржималаридан ҳам фойдаланилиб, янги киритилган ғазалларни Ш.Ёркин ва С.Рафиддин, қасидаларни С.Эркинов, Х.Мухторова, А.Ҳабибуллаев, С.Рафиддин, Н. Бекова, китъа ва рубоийларни Э.Очилов, муаммоларни Л.Зохидов, мусаддас, таъриф ва луғазларни С. Рафиддинлар насрий таржима қилганлар. Кейинги таржималар шоирнинг 570 йиллик юбилейи муносабати билан 2011 йили чоп этилган ўн жилдлик “Тўла асарлар тўплами”да алоҳида жилдни ташкил қилди.

Албатта, шеърий таржима амалга оширилишини кутиб ўтирмай кенг халқ оммасини улув шоир форсий меросининг асосий мазмун-моҳияти, етакчи ғоялари, мавзу кўлами ва образлар олами билан таништириб туриш мақсадида “Девони Фоний”нинг насрий таржимаси билан бирга эълон қилиниши тўғри бўлган. Насрий таржиманинг қулайлиги шундаки, унда шеър мазмунини тўла ва батафсил баён этиш имконияти мавжуд. Бугина

эмас. У шеърий таржима учун тагла-
ма вазифасини бажариши ҳам мумкин.
Лекин насрий таржима дегани асл нус-
хадаги сўзларнинг луғавий маъносини
эмас, балки байт ёки мисра ифодала-
ган яхлит маънони ўзида акс эттири-
ши керак.

“Девони Фоний”нинг шеърий тар-
жимасига биринчи бўлиб академик
шоир Фафур Фулом кўл урди. Наво-
ий таваллудининг 525 йиллиги олди-
дан у “Бир кадах май излабон кетдим
бугун майхонага” ва “Яхши бўлғай
олам аҳлин қилмасанг ҳеч ёдларин”
мисралари билан бошланадиган икки
вазалини ўзбекчалаштириб, эълон
қилади. Чунончи, иккинчи вазал ра-
мали мусаммани максур (фоилотун
фоилотун фоилотун фоилун – –V –
– – V – – – V – – – V –)да ёзилган
бўлиб, таржимон уни айни вазннинг
ўзи билан таржима қилган:

*Харчи ҳастанд аҳли олам беҳ, ки н-ори
ёдашон,
То ба хотир н-оядат аз ёдашон бедодашон.*

*Яхши бўлмай олам аҳли қилмасанг ҳеч
ёдларин,
Олмасанг ҳеч хотирингга ёдларин –
бедадларин.*

Таниқли навоийшунос олим Абдуқодир Хайитметов Фонийнинг энг машҳур қасидаси “Тухфат ул-афкор”ни ўзбекчалаштирди. Бу қасидани 1939 йили Бокий домла ҳам насрий таржима қилган эди.

Кейинчалик, форс-тожик адабиётининг улкан тадқиқотчиси ва сермахсул таржимон Ш.Шомухамедов Фонийнинг “Тухфат ул-афкор” қасидаси (қискартиришлар билан)ни ўз вазнида, 9 китъа ва 10 рубойсини бармоқ вазнида таржима қилган.

Ҳабибулло Саид Ғани “Девони Фоний”даги 25 та ғазални ўз вазни, ҳатто ички қофияланиш тартибини сақлаган ҳолда таржима қилиб, аслият билан бирга алоҳида китобча шаклида эълон қилди (Тошкент, 2006).

Абдуҳамид Парда шоирнинг 72 рубойси ва 20 китъасини таржима қилган.

Биз ҳам Фоний рубоийларини анъанавий вазнида тўлиқ таржима қилганмиз. Шунингдек, ғазалларидан намуналар ўгирганмиз.

“Девони Фоний” таржимаси йўлидаги энг жиддий қадамни Ўзбекистон халқ шоири, забардаст таржимон Жамол Камол қўйди – у Алишер Навоийнинг форсий меросидан 200 ғазал ва 10 қасидани анъанавий вазнида – арузий жилоси билан таржима қилиб, алоҳида китоб ҳолида нашр эттирди¹. Унинг Шарк мумтоз сўз адабиётини яхши билиши, форсий адабиёт таржимасида катта тажриба тўплаб, етук маҳорат ҳосил қилгани, энг муҳими, тийнатида шарқона рух мавжудлиги, ўзи ҳам арузда ҳассос ғазаллар, пурмаъно рубоийлар ва ошиқона мухаммаслар ёзиб, қалами қайралгани Фоний ғазаллари ва қасидалари таржимаси муваффақиятини таъминлаган омиллар сирасига киради. Чунончи:

¹ Қаранг: Мир Алишер Навоий. Фоний гулшани (Ғазаллар ва қасидалар). – Тошкент: “Meriyus” 2011.

*Оламе хоҳам, ки набвад мардуми олам дар ў,
К-аз жафои мардуми олам набошад гам дар ў. -*

байти билан бошланадиган рамали мусаммани максур вазнидаги мухтарраъ Фонийнинг энг гўзал ва машҳур ғазалларидан бўлиб, уни Ж. Камол ўз вазни билан маромида таржима қилган ва таржимада шакл ва мазмун бирлигининг ёрқин намунасини яратган:

*Олам истарманки, унда аҳли олам
бўлмасин,
Унда олам аҳлининг бедодидин гам
бўлмасин.*

Таржима деярли сўзма-сўз аслига мувофиқ – фақат “мардуми олам” иборасини муқобилини топиб “аҳли олам” деб ўзбекчалаштирган. Чунки “мардуми олам” ўқувчига бир оз тушунарсиз, “аҳли олам” эса ўз сўзимизга айланиб кетган. Яна вазн тақозосига кўра “жафо” сўзини “бедод” деб оладики, бу ҳам унинг маҳоратидан, зеро бу сўзлар ўзаро маънодош ҳисобланади.

Хабибий, Чустий, Носир Муҳаммад, Олимжон Бўриевлар ҳам “Де-

вони Фоний"дан намуналар таржима қилганлар.

МАҲОРАТ ҚИРРАЛАРИ

Навоий ижодида бадий воситалар истифода этилмаган, шунчаки у ёки бу фикр ифодасига хизмат қиладиган оддий байт, ҳаттоки мисрани ҳам топиш қийин. Шоир ҳар қандай фикр, кечинма, манзарани гўзал бадий санъатлар воситасида юксак маҳорат билан ифода қилади. Чунончи:

Ёр оғиз очмасқа дардим сўреали топтим
сабаб:
Кўп чучукликтин ёпушмишлар магар
ул икки лаб.

Бу байт Шарк шеъриятида машҳур хусни таълил санъатининг гўзал намунаси. Хусни таълил – чиройли далил келтириш бўлиб, шоирлар ўз фикрларини бадий гўзал шаклда асослаш учун бу санъатга мурожаат қиладилар. Бунда келтирилган далил ифодаланган фикрнинг ҳақиқий сабаби бўлмай, шоирлар лутф юзасидан

уни важ қилиб кўрсатадилар. Келтирилган байтда ҳам маъшуканинг ошиқ ахволини сўрамаслигига лабларининг азбаройи ширинлигидан бир-бирига ёпишиб қолганлиги сабаб қилиб кўрсатилади. Албатта, бу ҳақиқат эмас, балки “гўзал ёлғон”, лекин ушбу ташбеҳ ўзининг оҳорли ва бетакрорлиги билан ўқувчини ҳайратга солади.

Қуйидаги байтда эса ёрининг ортиқ жабру жафо қилмай қўйганини унинг кўнглида раҳм-шафқат уйғонгани эмас, балки ўзига кўрсатмаган жабру жафоси қолмагани билан асослайди:

*Ерким, қилмас жафову жавр –
эрмас раҳмдин –
Ким, манга кўргузмаган жавру
жафоси қолмашиш.*

Маъшуканинг ўз ошиғига жафо қилишдан қўл тортиши (аслида уни унутиб қўйиши)нинг сабаби сифатида келтирилган бу далил гарчи ёлғон бўлса-да, ўзининг зарофати, гўзаллиги, таъбир жоиз бўлса, ҳақиқатга ўхшаб кетиши билан ўқувчида эстетик завқ уйғотади.

Аслида адабиёт, хусусан, шеърят “гўзал ёлғон”дан иборат. Шоир “рост” гапира бошласа, хамма нарсани ўзидан “қўшиб-чатмай”, ўхшашига киёсламай, бор ҳолича яланғоч тасвирласа, шеърятнинг оддий гапдан фарқи қолмайди. Шоирнинг шоирлиги ҳам ана шу “гўзал ёлғон”ни қанчалик маҳорат билан “тўқий олиши” ва ўқувчини бунга ишонтира олишида намоён бўлади.

Илми бадеъда машҳур санъатлардан бири ҳусни ибтидо ёки ҳусни матла бўлиб, у шеърни чиройли байт билан бошлашдир. Шарк шеъриятида матлани гўзал бошлашга ҳамиша жиддий эътибор бериб келинган. Чунки мулла бисмиллосидан маълум деганларидек, шеърнинг қандайлигини ҳам унинг илк байтидан билса бўлади. Яхши шеърнинг барча байт ва мисралари бирдай гўзал бўлади, маҳоратли шоир бўш ва заиф мисралар тизмайди. Алишер Навоийнинг “Чор девон”идан ўрин олган 2600 та ғазалдан барчасининг матласи гўзал, лекин айримлари бу санъатнинг дурдоналари даражасига қўтарилган. Жумладан:

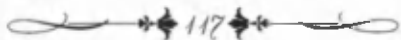
Хусни ортар юзда зулфим анбарафшон
айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур торин паришон
айлагач.

Шам шундай ҳам ёниб, ёруғлик таратади, лекин торларини ёзиб юборса, унинг ёниш доираси кенгайиб, ёруғлиги кучаяди ва кенгроқ масофани ёритади. Шунга ўхшаб, махбубанинг сочи шундай ҳам хуснига хусн кўшади, шундай ҳам ундан муаттар ҳид таралади, лекин уни ёзиб юборса, ҳам хиди гуркираб кетади, ҳам чиройини янада очади ва ошиқлари сафи янада кўпаяди.

Навоий ташбехлари ҳамиша ўзининг ҳаётийлиги билан ажралиб туради: у теварак-атрофдаги ҳамма кўриб, лекин ҳеч ким эътибор бермайдиган нарса-ходисалардан ўз фикрини гўзал ва таъсирчан шаклда ифодалаш учун фавқулудда ажойиб ва оҳорли киёслар, ўхшатишлар топади:

Андоқ кўрунди сабза аросинда лолалар –
Ким, сабзхатлар илгида олтин пиёлалар.

Бу ерда майсалар ичра яшнаб турган лолалар кўлида олтин пиёла тутган гўзалларга ўхшатилаяпти.

Шоирнинг ҳақиқий шоирлиги аслида у ёки бу нарсани ўзининг қанчалик муносиб ўхшашини топиб, гўзал оҳорли ташбеҳлар воситасида тасвирлашида намоён бўлади. Шунчаки баёнчилик таъби назми бор ҳар қандай одамнинг ҳам қўлидан келиши мумкин. Лекин чинакам бадиият дурдоналарини яратиш ҳақиқий истеъдодга насиб қилади.

*Келди Чин наққоши ул юз нақшини
қилмоққа тарҳ,
Чехра очиб, нақши девор айладинг
наққошни.*

“Чин (Хитой)лик мусаввир суратингни чизиш учун келган эди, лекин юзингни очишинг билан унинг ўз деворга чизилган суратга ўхшаб қотиб қолди”.

Маълумки, қадимги Хитойда мусаввирлик ривожланган. Шунинг учун ҳам Шарқ адабиётида мусаввирларнинг маҳоратда тенгсизлигини таъкидлаш учун уларни албатта чинлик қилиб кўрсатадилар. “Фарход ва Ширин” достонидаги Фарходнинг

наққошлик санъатидаги устози Мо-
нийнинг ҳам чинлик эканини эсланг.
Шундай қилиб, таърифи етти иклимга
машҳур гўзалнинг суратини чизишга
келган чинлик маҳоратда тенгсиз му-
саввирнинг ўзи “нақши девор” – де-
вордаги суратга айланади.

Хуллас, таниқли адабиётшунос
олим Нуриддин Шукуров ҳақли ра-
вишда лутф этганидек:

“Бу байт асосида шундай бир ҳикоя
тузиш мумкин: Навоий яшайдиган
Хирот шаҳрида бир гўзал махбуба бор
экан. Унинг гўзаллиги ҳақидаги овоза-
лар бутун Хуросон мамлакатига ва
қўшни мамлакатларга ҳам тарқалибди.
Жумладан, Чин мамлакатига ҳам етиб
борибди. Чин азалдан гўзал манзара-
лар ва гўзал одамларнинг суратини чи-
зишга моҳир бўлган рассомлари билан
машҳур. Ана шундай рассомлардан
бири лавҳу лавнини, яъни ёзув тахтаси,
бўёқлари, мўйқаламларини қўлтиқлаб
йўлга тушибди. Қайсидир карвонларга
эргашиб Хиротга етиб келиб ва ўша
гўзалнинг манзилини аниқлаб, уйига

борибди. Рухсат олиб уйга кирса, бурчакда бир махбуба юзида пардаси билан турган экан. Накқош (рассом) унга ўз муддаосини баён этибди. Гўзал махбуба, марҳамат, расмимни чизсангиз чиза колинг деб, юзидан пардани кўтарибди. Гўзалнинг суратини чизаман, деган накқош гўзаллик кучидан беҳуш деворга ёпишганича ўзи “накши девор” бўлиб қолибди”¹.

Ёш бола бор уйда ҳеч нарса, ҳатто ўғрилиқ ҳам пинҳон қолмайди. Шунга ўхшаб, кўз ёши ҳам кишининг ички сирини фош қилиб кўяди, дейди шоир:

*Оразин кўрдум, ниҳон ашк айлади
 сирримни фош,
 Яшурун қолмас ўгурлуқ уй ароким
 бўлса ёш.*

Албатта, бундай қараганда, кўз ёши ва ёш боланинг бир-бирига ҳеч қандай нисбати йўқ. Лекин Навоийнинг маҳорати шундаки, бу ерда у кўз

¹ *Шукуров Н.* Бу олам сахвида... (Адабий-танқидий мақолалар). – Тошкент: Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. 86-бет.

ёши ва ёш боланинг муайян хусусияти аро муштаракликни топа олган – бу: кўз ёши – инсоннинг, ёш бола – хонадоннинг сирини фош қилиши. Ёш сўзининг икки маъноси – ҳам кўз ёши, ҳам ёш болани билдириши шоирга қўл келган.

Кўринадики, Навоий ташбеҳ санъатини ҳадди аълосига етказган – шоир шеърларида ташбеҳнинг фавқулодда, бир-биридан гўзал ва бетакрор намуналарига кўп дуч келамиз. Айтайлик, шоир ишқинг ўтида бутун жисму жоним куйгани учун кўнгилнинг кўкрак қафасини синдириб чиқишига уриниши хайрон қоладиган ходиса эмас, деб ҳарчанд оху фарёд чекмасин, бу ҳолатни уйига ўт тушган кишининг ўзини ҳар ёққа уринишига ўхшатмаса, унчалик таъсирли чикмас эди:

*Жисмим агар куяр, кўнгул толпинури
ажаб эмас,
Кимки уйига тушса ўт, йўқ ажаб
изтироб анга.*

Алишер Навоий муболаға санъатидан ҳам маҳорат билан фойдала-

нади. Шоир тасвир жараёнида баъзида у ёки бу нарса-ходисанинг асла ва табиий ҳолатини катталаштириб ёки кичрайтириб олади, яъни таърифни ҳаддан ташқари юксакка кўтаради ёки ерга уриб юборади. Бу усул муболаға деб аталиб, унинг уч тури фарқланади. Агар шоирнинг ушбу даъвоси ақлу одатга мувофиқ бўлса, бундай муболаға макбул ҳисобланади ва таблиф дейилади. Агар даъво ақлга сифса-ю, одатдан ташқари бўлса, унга иғроқ дейилади. Агар даъво одатдан ташқари бўлиб, ақлга ҳам сифмаса, фулув деб юритилади. Фулув ҳаддан ўтмоқ маъносини билдиради. Навоий ижодида муболағанинг барча турларига дуч келиш мумкин. Мисол учун, у махбубамни кутиб, тонг отгунча кипригимга уйқу кўнмади, деса, бу гапга ҳамма ҳам ишонади:

*Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрӯ
келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу
келмади.*

Бу муболағанинг таблиф турига мисол бўла олади.

Лекин шоир ушбу ҳижрон кечасини
ногаҳон туш кўрсам, унинг даҳшатидан
заҳрам (ўт пуфагим) ёрилиб, ўлган
бўлар эдим дер экан, бу даъво ақлга
сифса ҳам, одатдан ташқари. Демак,
бу ифрок ҳисобланади:

Ушбу ҳижрон кечасин туш кўрсам
эрдн ногаҳон,
Ўлгай эрдим ваҳмдин, албатта,
заҳрам ёрилиб.

Шоир ижодида муболағанинг
“Тоғни дашт қилиб, даштни тоғ ай-
лади дардим” қабалидаги ғулув тури
кўпроқ учрайди:

Бўлибтур заъфим ул янглиеки,
боссам мўрни ўлмас,
Вале ул жисмим узра чиқса, дардидин
чиқар жоним.

“Шунчалик заифлашибманки, чу-
молини боссам ҳам, у ўлмайди, лекин
чумоли устимга чиқса, оғирлигидан
жоним чиқади”.

Албатта, одам боласининг бу дара-
жада заифлашиши одатдан ташқари,
ақлга ҳам тўғри келмайди. Байт орқали

шоир ишқ дастида хаддан ортик ранжу азоб чекиб, ожизу нотавон бир ахволга тушганлигини муболаға йўли билан билдирмоқда.

Навоий ижодида ташхис санъати-га ҳам кўп дуч келамиз. Ташхис деб илми бадеъда шахслантириш, яъни табиатдаги нарса-ходисаларни жонлантириб, уларга инсонга хос хусусиятларни нисбат беришга айтилади.

Янги ойни қошинг гўё қулум дебтур
қилол отлиқ,
Қади таъзим учун ҳамдур бўлуб бу
муктадин мамнун.

“Қошинг янги ойни Ҳилол отлиқ кулим деганига у бу илтифотдан мамнун бўлиб, таъзим учун қаддини ҳам қилибди”.

Бу ерда ҳилол жонлантирилиб, инсонга ўхшаб таъзим қилдирилмоқда. Айни пайтда, байтда ҳусни таълил санъати ҳам мавжуд: ҳилолнинг эгиклигига унинг маъшуқа қошига таъзим қилаётгани сабаб қилиб кўрсатилмоқда.

Куйидаги байтда эса сабо жонлан-тирилиб, у гунчанинг ёқасини йиртиб, қўйини харчанд ахтармасин, маҳбубанинг жонбахш каломидек сўз гавҳарини топмаганлиги айтилаяпти:

*Каломинг гавҳаридек топмаиш, гарчи
сабо илги
Ёқасин гунчанинг йиртиб, нечаким
қўйини ахтармиш.*

Маълум бўладики, Алишер Навоий ижодида бадиий санъатлардан холи шеър тугул, байт ҳам йўқ экан. Албатта, у ташбеҳ, тазод, талмеҳ, ийҳом, ирсол ул-масал, тажохули орифона, лафф ва нашр, истиора, тажнис, таносуб, ружуъ, такрор, тарсеъ, саволу жавоб, калб, иштиқок, тарди акс, фаҳрия, каломи жомеъ, зулқофиятайн каби кўпдан-кўп санъатлардан ҳам маҳорат билан фойдаланганки, уларнинг барчаси ҳақида бу ерда фикр юритишнинг имкони йўқ. Шоир маҳоратининг юксаклиги ҳам, асарларининг бадиий баркамоллиги ҳам шунда. Айни жихатдан, Абдулла Орипов: “Навоий

ғазалларининг ҳар бир мисрасидаги образ бизнинг бутун бир шеърияти-миздаги хулосадан бир неча мартаба баланд туради”, – деганида ҳақли эди. Бутун бошли шеърни биргина ташбеҳ ёки деталь асосига қураётган ҳозирги ёш шоирлар учун Алишер Навоийдек сўз санъаткорлари ижоди бу борада маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз.

АСРЛАРНИ БЎЙЛАГАН ҲИКМАТЛАР

Биз Алишер Навоийни мутафаккир шоир деб улуғлаймиз. Мутафаккир сўзининг маъноси тафаккур соҳиби, кенг ва чуқур фалсафий мушоҳада юритиш истеъдодига эга бўлган киши дегани. Бу иш ҳар қандай иқтидорли қалам аҳлининг ҳам қўлидан келавермайди. Шунинг учун ҳам дунёда шоиру ёзувчи кўп ўтган бўлса-да, улардан жуда оз қисмигина бу шарафли номга лойиқ кўрилган.

Мутафаккир адиб, биринчидан, чуқур билим, кенг дунёқараш, катта

хаётий тажрибага эга бўлиши, иккинчидан, ҳаёт, инсон ва умрнинг маъно-мазмунни, эзгулик ва ёвузлик, муҳаббат ва нафрат, ҳалол ва ҳаром, фано ва бақо, нафосат ва қабоҳат, дўстлик ва душманлик, диёнат ва хиёнат каби азалий ва абадий тушунчаларнинг моҳиятини теран англаб етиши ва фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қила олиши, учинчидан, фикрмулоҳазаларини турли бадиий тасвир воситалари ёрдамида аниқ, лўнда ва таъсирчан ифодалаш маҳоратини эгаллаши керак. Бу эса ҳар юз ижодкордан биттасига насиб этадиган буюк мақом.

Алишер Навоий асарлари, яхлит олганда, ҳаёт қомусига ўхшайди. Чунки бирор-бир ҳаётий масала, инсонга хос қадрият ва туйғулар, фазилат ва иллатлар йўқки, у қаламга олмаган бўлса! Президент Ислом Каримов таъбири билан айтганда: “Буюк гуманист шоиримиз фаолияти ва ижодига теран назар ташласак, унинг даҳоси ижтимоий ҳаётнинг, мафкура ва маданият-

нинг барча соҳаларини камраб олганидан хайратга тушамиз”¹. Хақиқатан ҳам, ҳеч нарса Навоийнинг теран нигоҳидан четда қолмаган. Айтайлик, ота-онанинг фарзанд ҳаётидаги ўрни ва фарзанднинг ота-она олдидаги бурчи ҳақида шундай ёзади:

*Бошни фидо айла ато қошига,
Жисми қил садқа ано бошига.
Тун-кунунгва айлагали нур фош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш.*

Мазмуни: “Отангнинг қошига бошингни фидо, онангнинг бошига жисмингни садқа қил. Бирини тунингни ёритадиган ой, иккинчисини кунингни чароғон этадиган қуёш деб бил”.

Ота-онанинг фарзанд ҳаётида тутган ўрнини ҳеч ким бундан ортиқ таърифлаб беролмаса керак: дунё учун ой билан қуёш қанчалик аҳамиятга эга бўлса, фарзанд учун ота-она ҳам шун-

1 Президент Ислам Каримовнинг Навоий шаҳрида Алишер Навоий ёдгорлик мажмуининг очилишига баришланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 2001, 5-сон, 4-бет.

чалик қимматга эга! Чиндан ҳам, ой туфайли тун, қуёш сабабли кун ёруф бўлганидек, ота фарзанд ҳаётининг тунини ёритса, она кунини нурга тўлдиради. Улардан бири бўлмаса, кеча-кундузнинг ярми ёруф бўлса, ярми қоронғидай туюлади, чунки етим кўнгилнинг бир чеккаси ёришмай тураверади-да.

Устоз ва шогирд муносабатлари хусусида фикр юритар экан, “Ҳақ йўлида қимқи машаққат чекиб, сенга биргина ҳарф ўргатган бўлса, юз ҳазина бойлик билан ҳам унинг ҳақини адо этолмайсан”, дейди:

*Ҳақ йўлида қим сенга бир ҳарф ўқутмиш
ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз
ганж ила.*

Бу – устоз ва шогирднинг ўзаро муносабати тўғрисидаги шоирнинг фалсафий хулосаси. Дарҳақиқат, устознинг мақоми буюк – уни ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмаганидек, устоз олдидаги шогирдлик қарзини ҳам икки

дунёда узиб бўлмайди. Устоз отангдан улур, деган мақол бежиз айтилмаган. Бир донишманддан бунинг маъноси-ни сўраганларида: “Чунки отам мени кўкдан ерга туширган бўлса, устоз ердан яна кўкка кўтарди”, – деб жавоб берган экан.

Ёшларга қарата эса шундай дейди:

*Йигитликда йил илминг маҳзани,
Қариллик чоғи сарф қилгил ани.*

Аввало, ёшликда эгалланган билим тошга ўйилган нақш каби мустаҳкам бўлиши маълум. Қолаверса, кейин ҳаёт ташвишларига кўмилиб, илм эгаллашга фурсат ҳам, имкон ҳам қолмайди. Бора-бора, халқ таъбири билан айтганда, “хотира ҳам айтганни қилмайди”.

Халқ ҳаётини энг чуқур қатламларигача, икир-чикирларигача яхши билган, халқ оғзаки ижодидан тўла хабардор шоир ўз асарларида халқ мақол-маталлари, образли ибораларидан кенг фойдаланади, кундалик турмушдан олинган ҳаётий

ташбехларни кўп қўллайди. Ўз нав-
батада, замонасининг барча илмлари-
ни эгаллаган, ҳаётнинг бутун аччик-
чучугини тотган допишманд шоирнинг
кўрган-кечирганларининг хулосаси си-
фатидаги теран мазмунли лўнда ҳик-
матлари халқ орасига шунчалик син-
гиб кетганки, уларнинг қайси бири
халқнинг ўзиники-ю, қайси бири Наво-
ийники эканлигини ажратиб бўлмайди.
Мисоллар:

Билмагани сўруб ўрганган олим
ва орланиб сўрамаган ўзига золим.

• • •
Оз-оз ўрганиб доно бўлур, катра-
катра йиғилиб дарё бўлур.

• • •
Тилга ихтиёрсиз, элга эътиборсиз.

• • •
Айтур сўзни айт, айтмас сўздан
кайт.

* * *

Сиххат тиласанг, кўп ема, иззат
тиласанг, кўп дема.

* * *

Эр кишига зебу зийнат ҳикмат ва
донишдур.

Алишер Навоий илк девони "Бадоеъ ул-бидоя"га ёзган дебочасидаёк адабиёт — тарбия воситаси эканлигига урғу бериб, ҳар қандай бадиий асар маърифий фикрлар ва панд-насихатдан холи бўлмаслиги кераклигини қайд этиб, жумладан шундай ёзган эди: "Девон топилғайким, анда маърифатомиз бир ғазал топилмағай ва ғазал бўлғайким, анда мавъизатангиз бир байт бўлмағай. Мундоқ девон битилса, худ асру беҳуда заҳмат ва зоеъ машаққат тортилғон бўлғай". Шундан кейин ўзининг ишқий ғазаллари ҳам маърифий ва фалсафий байтлардан холи эмаслигини алоҳида таъкидлаб ўтади.

Аслида Шарк халқлари қадим ул-айёмдан мақол-маталлар, теран маъноли ҳикматли сўзлар, ибрат-

ли ривоятларга мойилликлари билан ажралиб турадилар. Халк эртаклари донишманд ота-боболаримиз битта ҳикматли сўзни бир тиллага сотиб олганлигидан шоҳидлик беради. Ривоят қилишларича, Оллоҳ таоло Лукмони Ҳакимдан: “Пайғамбарлик берайми ёки ҳикмат?” – деб сўраганида, у ҳикматни танлаган экан. Шундан кейин Худованди карим унга шунчалик кўп ҳикмат берган эканки, барча пайғамбарлар ҳам унинг панд-насихатларига мухтож бўлган эканлар”. Шунинг учун ҳам Шарқда дидактик адабиёт ривожланган. Бу ўринда “Калила ва Димна”, “Қобуснома”, Шайх Саъдийнинг “Бўстон” ва “Гулистон”, Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон”, Алишер Навоийнинг “Махбуб ул-қулуб”, Хожанинг “Мифтоҳ ул-адл” ва “Гулзор”, Абдулла Авлонийнинг “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” каби асарларини эслашнинг ўзи кифоя. Панд-насихат мумтоз адабиётимизнинг қат-қатига сингиб, унинг асосий хусусиятларидан бирига айланган.

Алишер Навоийнинг ўзи азгуликни умрининг мазмунига айлантириб, бир умр одамларга яхшилик қилиб ўтди. Лекин чаён ўв халоскорига ҳам нишини санчгани каби унинг яхшилигига ёмонлик қайтарган ҳам кўп бўлди. Бир ўстоз киноя билан лутф этганидай, “Яхшилик жазосиз қолмас” лиги, баъзилар бошини силаган кўлингни тишлашини кўрди. Шоирнинг аламизтироб билан “Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим”, “Кимга қилдим бир вафоким, юз жафосин кўрмадим” дейиши бежиз эмас. Мана шундай одамлардан аламзада пайтларда у зуваласига инсонийлик уруғи кўшиб қорилмаган кимсаларни ҳар қанча тарбия қилма, барибир одам бўлмайди, деган хулосага келади:

*Нокасу ножичс авлодин киши бўлсун дебон
Чекма меҳнатким, латиф ўлмас касофат
олами —
Ким, кучук бирла хўтукка неча қилсанг
тарбият,
Ит бўлур, доғи эшак, бўямаслар асла
одами.*

Дархақиқат, одам боласи тарбия туфайли илму хунар эгаллаши, баъзи яхши фазилатларга эга бўлиши мумкин, лекин унинг табиатидаги ёвузлик, кин, хасад, бахиллик, ғаразгўйлик, тухматчилик, ёлғончилик каби туғма иллатларни дунёнинг жами донишмандлари бир бўлиб тарбияласалар ҳам йўқотолмайдилар. “Биров тоғни ўрнидан бошқа жойга кўчирибди деб эшитсаларинг, унга ишонаверинглар, ammo бирор кишининг хулқи ўзгарибди деб эшитсаларинг ишонманглар, чунки у албатта туғма феълига қайтур”, — дейлади ҳатто Хадиси шарифда ҳам. Шоир шеърларидаги дунё ва замонга нисбатан танқидий рухнинг кучлилиги, бани башардан норозилик оҳангларининг кўплиги худди шу билан изоҳланади. Аслида инсоният жамияти мавжуд экан, бу ижобий ва салбий хусусиятлар у ёки бу даражада яшайди. Бинобарин, Навоий каби ҳассос шоирларнинг эзгуликни улуғлаш, ёвузликни қоралашга йўналтирилган асарлари ҳамма давр-

ларда ҳам жамият манфаатларига бирдай хизмат қилаверади.

Алишер Навоий кўп киррали тегран фикрларни лўнда ва аниқ шаклда ифодалайди, ўз фикрининг таъсирчанлигини ошириш учун ҳаётий ташбехлар топади. Фикр, нарса ва ҳолатни ўхшашига нисбат бериш, ё зиддига қиёслаш орқали ибратли хулоса чиқаради. Чунончи:

*Сен агар тарки тамаъ қилсанг, улуғ ишдур
буқим,
Олам аҳли барча бўлмай бир тараф,
сен бир тараф.*

Бу ерда шоир ўз фикрини қарама-қарши қўйиш – тазод санъати орқали ифодаламоқда: ҳозир бутун дунё тамақулига айланган, агар сен тамани тарк этсанг, оламдаги барча одамлар бир тарафу сенинг ёлғиз ўзинг бир тараф бўласанки, бу ниҳоятда улуғ ишдир.

Қуйидаги ҳикмат эса ташбех – ўхшатиш асосига қурилган: бир синиқ кўнгилни кўтариш Каъбани обод қилишга тенглаштирилади:

*Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин
шод айлагай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса,
обод айлагай.*

Бу тасаввуфдаги кўнгилни улуғлаш анъаналарига бориб тақалади. Кўнгилнинг ҳамма нарса, ҳатто Каъбадан ҳам устун қўйилишининг сабаби шундаки, тасаввуфда Оллоҳдан кейин кўнгил туради. Тўғри, Каъба – Оллоҳнинг уйи, лекин у зоҳирий, рамзий уй, унинг хақиқий уйи – инсоннинг кўнгли. Дунё ва нафс ғуборларидан покланган, кўзгудай мусаффо холга келган кўнгилда Оллоҳ жамоли жилваланади. Шунинг учун ҳам Умар Хайём лойдан бино қилинган юзта Каъба битта кўнгилнинг ўрнини босолмайди, деган. Навоий ҳам “Хайрат ул-аброр” достонида оламнинг қибласи бўлишига карамай, Каъбанинг кўнгил каъбасичалик кадри йўқ, деб луфт этади:

*Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ ончаким, кўнгул каъбаси.*

Навоий олам ва одам моҳияти ҳақида кўп бош қотирган, тириклик

ва ўлим сабаблари устида муттасил мулоҳаза юритган, инсон ҳаётининг мақсади, маъно-мазмуни хусусида бир умр ўйлаган, табиат ва жамият сирларини ўзича ечишга интилган. Унинг чуқур билим, кенг дунёқараш, катта ҳаётий тажриба, олимона теран тафаккур ва шоирона ўткир нигоҳ билан уйғунлашган фикр-мулоҳазалари, фалсафий хулосалари ҳикмат каби жаранглаши шундан. Чунончи, шоир оламнинг яратилиши тўғрисидаги кўп йиллик мушоҳадаларининг натижаси сифатида дунёда бир қил ҳам беҳуда яратилмаган, башарти, мен унда бирор хато кўрсам, бу оламнинг номукамаллигидан эмас, балки менинг нуқтаи назаримнинг хато эканлигидандир, деган теран ва ҳаққоний бир фикрни баён этади:

*Бу қорғаҳда хато келмади чу бир сари мўй,
Хато менинг назаримдиндурур, хато курсам.*

Дунё отлик Ёсуман ҳарчанд Фарходдек асл одамларни жувонмарг қилувчи бўлмасин, Хусрав каби нокас-

лар ҳам ундан вафо умид қилиши хатодир, чунки ҳаёт тегирмони навбати билан яхшини ҳам, ёмонни ҳам ўз қомига тортади. Умар Хайём айтганидек, бошқалар ўлиб, ўзингнинг тирик юрганингга мағрур бўлмаки, бир куни албатта сенинг ҳам галинг келади:

*Даҳр золи нечаким Фарҳодкушдур,
турфа кўр –
Ким, хатодур тутса гар андин вафо
Парвез кўз.*

Бу ерда “Фарход ва Ширин” дostonидаги Фарходнинг Хусрав ёллаган Ёсуман макри билан ўлдирилганлигига ишора қилинапти. Холбуки, биламизки, Хусравнинг қувончи ҳам узокқа бормади – Шириннинг васлига етолмай, ўғли Шеруя томонидан ўлдирилади. Уз навбатида, падаркуш Шеруя ҳам олти ой ўтмай, ажал шарбатини тотди. Абдулла Орипов таъбири билан айтганда, фарқ шундаки, “Қурбон олдин кетар, жаллод кейинроқ”.

Халқдан бошингга ҳар қанча жабру жафо ёвилмасин, мен учун бошқа

халқ ярат дейиш жоиз эмас, чунки еру кўкнинг Парвардигори нимани қандай яратишни ўзи биледи. Нима, сен Худодан ҳам дономисанки, ундай қилиш керак эди-бундай қилиш керак эди, деб маслаҳат берасан. Айни нуқтаи назардан қараганда, дунё мукамал эмас дейиш ҳам қайсидир маънода Яратувчига таъна қилиш ҳисобланади, бундай ҳаракатнинг гуноҳ эканлиги шубҳасиз. Аввалу охирни билгувчи улуғ зот дунёни ҳозирги ҳолатида яратибдими, шуни маъқул кўрган – бунда Худонинг нимани кўзда тутганини эртага не бўлишини билмайдиган бандалар қаердан билсин:

*Халқдин ҳар ярамас келса, туш улким,
Хақга
Деса бўлмас, менинг учун яна бир
халқ ярат.*

Навоий умрни шамолга ўхшатади: хар канча югуриб, шамолга етиб бўлмагани сингари, шиддатли умр оқимини ҳам тўхтатиб туриш мумкин эмас. Шундай экан, қўлингдан келган-

ча уни шод-хуррам ўтказ, токи сўнгни
лаҳзада бу олам айвонини афсусу на-
домат билан тарк этма:

*Эй Навоий, умр ўтар елдек, ўзунгни
шод тут,
Елга етмак мумкин эрмастур чу
суръат кўргузуб.*

Бошка бир ғазалида изтироб билан
ёзганидай, гуллаган ёшлик бўстонини
харчанд игнабанд девор билан ўраб
олма, кексалик кўшини — куз бари-
бир унга бостириб киради:

*Хазон сипоҳига, эй бөгбон, эмас монев
Бу бөг томида гар игнадин тикан қилгил.*

“Девони Фоний” ҳам шоир адабий
меросининг ажралмас қисми. Наво-
ийнинг форсий шеърлари ҳам бадий
баркамоллиги, теран маъноли фикрлар
ва ҳикматли сўзларга бойлиги билан
ўзбекча шеърларидан колишмайди.
Чунончи, Амир Хусрав Дехлавийнинг
“Дарёи аброр” касидасига татаб-
буъ сифатида ёзган “Тухфат ул-
афкор” касидасида бегуноҳ кишининг
кўнглини тил тиғи билан жароҳатлаш

соғлом томирга наштар уриб, уни майиб қилиб қўйиш билан баробардир, деб ёзади:

*Беғунаҳро сохтан озурда аз теги забон,
Нотавон қардан рағи беранҷро аз
наштар аст.*

Хаётнинг бутун аччиқ-чучугини тотиб, катта тажриба тўплаган, инсон феълининг турфа турланиш ва тусланишларини кўравериб, кўзи пишган донишманд шоир бир қитъасида яхшиларга кўпроқ, ёмонларга эса камроқ яхшилик қилиш керак, дейди. Чунки яхшию ёмонга баробар яхшилик қилсанг, яхшиларга кам, ёмонларга эса кўп яхшилик қилган бўлиб чиқасан:

*Накўи бо бадон камтар кун, аммо
Ба некон бештар кун некийи хеш.
Ба некў бад баробар гар кун лутф,
Фитад бо некувон кам, бо бадон беш.*

Маълум бўладики, Алишер Навоий ижоди ўзига хос ҳикмат бўстонидир. Ўзингизда туғилган ҳар қандай саволга жавоб излаб, унга мурожаат қилсангиз, ахволи руҳиянгизга мос бир ҳикмат

топиб, мақсадингиз ҳосил бўлиши, кўнглингиз таскин топиши шубҳасиз. Чунки кўпни кўрган донишманд шоир ҳаётнинг деярли ҳамма яхши-ёмонини бошидан ўтказган, инсон феълининг бутун "ўру кир"ини обдан кузатган, табиат ва жамият ходисаларини теран таҳлил қилган, бир сўз билан айтганда, олам ва одам билан боғлиқ барча нарса-тушунчаларни ақл тарозисида ўлчаб, кўнгил дафтарига дарж этган. Шоир ҳикматлари ҳаётдан олинганлиги, шаклан гўзал, мазмунан теран, бадий юксак эканлиги учун ҳам бирор-бир замонда ўз аҳамиятини йўқотмай, барча тоифага маъқул бўлиб келаяпти ва то ер юзида инсон авлоди яшар экан, уларнинг қиммати заррача камаймайди, билъакс тобора ортиб бораверади.

КОМИЛ ИНСОН ОРЗУСИ

Ҳар жиҳатдан етук, баркамол инсонни тарбиялаб етиштириш ҳамма даврларда ҳам асосий масала ҳисобланган.

Инсонни қусурлардан халос этиш, унда эзгу фазилатларни камол топтиришда эса адабиётнинг хизматини ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмайди. Зеро, инсонни камолотга даъват этиш, инсоний комилликни улуғлаб, бани башардаги қусурларни танқид қилиш барча халқлар адабиёти, умуман, сўз санъатининг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Айни жиҳатдан, Алишер Навоий мероси – маънавий-ахлоқий тарбиянинг кучли қуролидирдан бири. Инсон тарбияси, камолоти масалаларини ўзбек адабиётида ҳеч ким у каби ҳадди аълосида қуйламаган. Мутафаккир шоир инсонлик моҳиятини унинг ижтимоий фаолиятида — жамиятга фойдали касб билан шуғулланиши, халққа манфаати тегиши, одамларнинг оғирини енгил қилишида деб биларди. Унинг халқ ғамини ўз ғами деб билмайдиган одамни одам қаторига қўшмаслиги бежиз эмас:

*Одами эрсанг, демагил одами
Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами.*

Бу — Навоийнинг инсон ҳақидаги қарашлари тизимида энг муҳим нуқта. Зеро, шоирнинг ўзи ҳам халққа канча кўп фойданг тегса, бу нарсанинг ўзингга фойдаси кўпроқ деган ақида билан яшаган:

*Нафъинг агар халққа бешакдурур,
Билки, бу нафъ ўзунгга кўпракдурур.*

Шоир “Фарход ва Ширин” достонидаги Фарход сиймосига бу қарашларини сингдириб юборади. У ҳамиша халқ хизматига камарбаста бўлишни, элга манфаат етказишни ўйлайди. Бу нарса, айниқса, Фарходнинг Ширинни излаб, Арманияга борганида тоғ қазувчиларнинг овир ва самарасиз меҳнатини кўрганида намоён бўлади.

*Хунарни асрабон неткумдур охир,
Олиб тупроққаму кеткумдур охир?! —*

деб “мазлуму ситамкаш” халққа ёрдамга шошилади. Бугина эмас. У Ширинни кўргач, маъшуқаси учун қаср қуради, унинг атрофида ховуз ясайди, тоғдаги қалъага сув олиб келади.

Бундан биргина Ширин эмас, бутун халқ баҳраманд бўлади. Хак йўлида қилинган ишнинг халққа ҳам манфаати кўп, демокчи бу билан Навоий.

Навоий маънавий гўзалликни жисмоний гўзалликдан ажратиб карамагани сингари илм билан хунар ҳам ўзаро омукта бўлиши тарафдори. Яъни, маънавий етук киши жисмоний жихатдан ҳам гўзал бўлса, бу – комил гўзаллик хисобланади. Шунга ўхшаб, илмли одамнинг хунари ҳам бўлса, ўз навбатида, хунарманд ҳам илму маърифатдан бохабар бўлса, ҳақиқий баркамоллик – шу. Фарход сиймосида айни сифатларнинг бари мужассам: у барча илмларни эгаллаш баробарида ҳамма хунарлардан ҳам хабардор, маънавий жихатдан етук бўлибгина қолмай, жисмоний томондан ҳам кучли ва гўзал, мард ва шижоатли. Халқ билан ҳамнафаслиги, ҳамиша элу юрт хизматиға камарбасталиги, ўз илму хунарини одамларнинг офирини енгил қилиш, уларнинг фаровонлиги, бахтсаодатини таъмин этишға сарфлаши

унинг Навоий орзусидаги комил инсон эканлигини кўрсатади.

Шоир орзу қилган комиллик йўли бу, биринчи навбатда, етук одоб-ахлоқ соҳиби бўлиш, жами инсоний эзгу фазилатларни эгаллаш, замонасининг барча илму хунарларини ўзлаштириш, илм ва хунарни бир-биридан ажратмаслик, нафақат маънавий, балки жисмоний жиҳатдан ҳам баркамолликка интилиш, ҳамиша элу юрт хизматига шай туриш, миллатнинг оғирини елкага олиш, Ватанга содиқ фарзанд бўлиш, бурч ва масъулият туйғусини ҳамма нарсадан баланд қўйиш ва хоказо.

Навоий барчадан талаб этган ва ҳаммада бўлишини орзу қилган эзгуликларнинг мазмун-мундарижаси шунчалик кўпки, уларни бирма-бир санаб чиқиш учун ҳам алоҳида китоб ёзиш керак бўлади. Аслида шоирнинг инсон тарбияси билан боғлиқ ўғит-насихатлари, фикр-мулоҳазалари, талаб-кўрсатмалари, орзу-истакларини бир ерга жамлаб, уларни тартиб билан

жойлаштириб чиқса, инсоний камолотга эришиш йўллари кўрсатилган ўзига хос назмий дастур, қўлланма вужудга келади.

Комил инсонлар бирор-бир замонда дунё тақдирига бефарқ бўлмаганлар, ҳаётни ижобий томонга ўзгартириб, адолатсизлик, тенгсизлик, зулм-зўрлик, қўйингки, ёвузликнинг барча шакллари, инсоний қусурларнинг жами кўринишларини илдизи билан маҳв этиш, аксинча, эзгулик дарахтининг гуллаб-яшнаши, фаровон турмуш ва идеал жамиятни барпо қилиш, башариятни баркамол кўриш учун курашганлар. Инсоният жамияти уни иллатлардан фориғ этиб, фазилатларга ошно қилиш учун курашадиган ана шундай инсонлар туфайли пойдордир.

Ҳар жихатдан етук, баркамол инсонларни тарбиялаб етиштириш мустақил Ўзбекистонда давлат сиёсати даражасига кўтарилган ҳозирги даврда миллат қуёши Алишер Навоийнинг комил инсон ҳақидаги қарашлари ўз аксини топган серкирра ижодини ўқиш

ва ўрганиш ўқувчилар маънавиятини ўстириш, уларнинг мумтоз адабиёт хақидаги қарашларини кенгайтиришга хизмат қилади, ёш авлоднинг Алишер Навоий мезонидаги комил инсон қандай бўлиши кераклигини теран англашлари ва улуғ аждодларига муносиб воришлар бўлиб етишишлари учун илмий-маърифий жихатдан ёрдам беради.

НАВОИЙ ВА ЖАҲОН

Юксак санъат намуналари ҳеч қачон фақат уни яратган халққагина тегишли бўлиб қолмайди, улардан бутун дунёдаги илму адаб аҳли баҳраманд бўладилар. Ҳомер, Ҳофиз, Умар Хайём, Данте, Шекспир, Бальзак, Толстой, Байрон каби даҳо сўз санъаткорлари бутун инсониятнинг адибига айланганлари бежиз эмас. Зеро, дунёвий микёсда фикрлаган, бани башар муаммоларини кўтариб чиққан, азалий ва абадий мавзуларни маҳорат ва ҳассослик билан қаламга олган шоиру

ёзувчилар ўз-ўзидан бутун инсониятга дахлдордирлар, улар яратган дурдона асарлар эса жаҳон адабиётининг ёркин саҳифаларини ташкил этади.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётимизнинг гўзал намуналари ҳам асрлар давомида турли тилларга таржима қилиниб, улардан бошқа халқлар ҳам баҳраманд бўлиб келганлар. Фарб оламида Шарққа қизиқишнинг кучайиши, Европа адабиётида шарқона мотивларнинг туғилиши ва ривожланишида форс ва ҳинд адабиёти билан бир каторда, ўзбек адабиётининг ҳам ҳиссаси йўқ эмас. Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино каби алломаларимизнинг комусий мазмундаги асарлари таркибида келган адабий парчаларни ҳисобга олсак, ўзбек адабиёти намуналари XII–XIII асрлардаёқ турли тилларга таржима қилинганлигига гувоҳ бўламиз.

Алишер Навоий асарларини таржима қилишга эҳтиёж XVI асрдаёқ бошланган эди. Шоирнинг ҳам туркий, ҳам форсий адабиёт учун бирдай аҳамиятга

эга бўлган адабиётшуносликка оид асари – “Мажолис ун-нафоис” тазкираси унинг вафотидан кўп ўтмай, бир вақтнинг ўзида икки шаҳарда форс тилига таржима қилинади – 1521–1522 йиллар орасида Султон Муҳаммад Фахрий Хиротий – Хиротда, 1522–1523 йилларда Муҳаммад Ҳакимшоҳ Қазвиний – Қазвинда бу ишни амалга оширадилар. Орадан яна ярим аср ўтгач, XVI асрнинг 70-йилларида Шох Али бин Абдул Али “Мажолис ун-нафоис”ни яна форсийга ўгиради. Ҳиндистонлик Абдулбоқи Шариф Разавий бу асарни тўртинчи марта таржима қилади.

Бурса шаҳри ҳокими Фанорий Жалолиддин Муҳаммадшоҳ Навоийнинг “Хамса”си билан танишиб қолиб, шоир Ломеъийдан “Фарҳод ва Ширин” достонини усмонли турк тилида ифодалаб беришни сўрайди. Натижада, XVI асрда усмонли турк шоири Ломеъийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони дунёга келади. Навоий достони асосида яратилганлигининг ўзи унинг таржима

эканлигини кўрсатиб турибди. “Лекин бу таржималар ҳозир биз тушунган маънодаги таржималар бўлмай, балки ўзига хос назира-таржималар эди”¹. Шунинг учун Ломеъий асарига ҳам илмда икки хил муносабат мавжуд: баъзилар уни таржима деб қарасалар, бошқалар назира сифатида баҳолайдилар.

Алишер Навоийнинг дурдона асарлари секин-аста туркий ва форсий халқлар яшайдиган Шарқ минтақасидан ошиб, Фарб мамлакатлари сарҳадларини ҳам забт эта бошлади. Агар мутафаккир шоир асарларини Шарқ тилларига таржима қилиш XVI асрнинг биринчи чорагидаёқ бошланган бўлса, уларнинг Фарб тилларига таржималари шу асрнинг иккинчи ярмидаёқ амалга оширилди. Гап шундаки, 1557 йили Венецияда “Шоҳ Сарандипнинг уч навқирон ўғлонларининг қандай қилиб зиёратга борғони. Жавоб Христофор Арманий

¹ Олим С. Навоий асарлари таржималари. — Тошкент, 1991. 2-бет.

итальян тилига ўгирган” деган китоб босилиб чиқади. Бу нашр ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотиб, 1584, 1611, 1622 ва 1628 йилларда қайта чоп этилади. 1583 йили у немис тилига ўгирилиб, “Сарандип шоҳи Жаъфарнинг уч ўғлони бошидан кечирган янги хайратомуз саргузаштларнинг биринчи қисми ғоят нафосат ва фасоҳат билан ҳикоя қилинмиш, эндиликда Базель шаҳрининг фуқароси Иоганн Ветцель томонидан итальян тилидан немисчага янгидан таржима қилинмиш” номи остида Базель шаҳрида босилиб чиқади. 1599 йили бу таржима қайта босилади, 1630 ва 1723 йиллари эса Лейпцигда яна чоп этилади. Бирин-кетин бу китобнинг французча (1719), голландча (1766), инглизча (1722) таржималари пайдо бўлади. Шу тариқа, 1557–1828 йиллар мобайнида у Европанинг турли тилларида жами 15 марта нашр қилинади.

Е.Э.Бертельс бу таржиманинг Алишер Навоийнинг “Сабъан сайёр” дос-

тонидан олинган бир хикоят эканлигини исботлаб берди.

Таржима муаллифи Христофор Арманий Эрон Озарбайжонидаги Табриз шаҳридан бўлиб, унинг туркий тилни ҳам билиши ва туркий манбалардан ҳам фойдаланган бўлишини тахмин қилиш мумкин.

XVII аср грузин шоири Нодар Цицишвилининг “Баҳромгуриани” достони ҳам Низомийнинг “Ҳафт пайкар”идан кўра Навоийнинг “Сабъаи сайёр”ига кўпроқ ўхшаши тадқиқотчилар томонидан исботланган. Умуман, Е.Э.Бертельснинг таъкидлашича, Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достони Хусрав Дехлавийнинг “Ҳашт беҳишт”и билан бирга XVI асрдан бошлаб Европа ўқувчиларига етиб борган ва машҳур бўлган дастлабки Шарқ адабиёти намуналаридан ҳисобланади.

Навоийнинг Европада илк марта тилга олинishi эса 1697 йилга оиддир (Францияда нашр этилган Европадаги биринчи энциклопедияда). Захириддин Мухаммад Бобурнинг инг-

лиз ва немис тилларига таржима қилинган "Бобурнома"си орқали эса европаликлар Навоий ҳақида тўларок тасаввурга эга бўлдилар.

"Европа мамлакатларида Навоий ижодига жиддий ва бевосита қизиқиш, асосан, XIX асрдан бошланган. 1841 йили француз шарқшунос олими Катремер Этьен (1782–1857) шоирнинг "Муҳокамат ул-луғатайн" ва "Тарихи мулуки Ажам" асарларини француз тилига ўғирди. Венгер туркшунос олими ва сайёҳи Вамбери (1832–1913) 1863 йили Эрон орқали Ўрта Осиёга саёҳат қилди. Юртига қайтгач, ўз тадқиқотларини жамлаб, "Ўрта Осиё очерклари" китобини ёзди. У китобнинг "Ўрта Осиё адабиёти" бобида Низомий, Навоий, Фузулий ва Машраб ғазалларидан таржималар келтирган"¹.

Маълум бўладики, Алишер Навоий асарларининг Фарб тилларига таржималари 400 йилдан ортиқ тарихга эга.

¹ Абдуллажонов А. Навоий бадииятини немисча таржималарда қайта яратилган ва таъдир этиш. Номзодлик диссертацияси автореферати. – Тошкент, 1998. 8–9-бетлар.

“Ўзбек адабиётининг асосчиси Алишер Навоий номининг рус матбуотида биринчи мартаба тилга олинishi А.С.Пушкин яшаган даврга тўғри келади. 1835 йилда рус шарқшуноси Павел Степанович Савельев “Энциклопедик лексикон”нинг 1-томига киритилган “Алишер” сарлавҳали мақолани ёзади. Рус олими ўз билимлари билан “яккаю ягона Алишер” олдида қарздор бўлган Хондамирнинг хотираларидан айрим парчаларни таржима қилади”¹.

1841 йилда Э.Картемернинг “Шарқ адабиёти хрестоматияси” чоп этилиши билан Навоий Францияда танила бошлади. Улуғ ўзбек шоирининг “Муҳокамат ул-луғатайн” ва “Тарихи мулуки Ажам” асарлари мазкур хрестоматиядан жой олади.

Афсуски, Фарбий Европа шарқшунослари М.Белен, Паве де Куртейль, Э.Блоше ва бошқалар Навоий шеърятини чуқур илмий асосда тадқиқ этмадилар ва буюк шоирни

¹ Клименко А. Дўстлик рамзи. – Тошкент: “Фан”, 1974. 6–7-бетлар.

“тақлидчи ва таржимон” ҳисоблаб, унинг адабий меросига тўғри баҳо бера олмадилар. Улар Навоий асарларининг кўлёмаларини тавсиф этиш билан кифояландилар, холос.

Буюк ўзбек шоирининг ижоди-га нисбатан бундай нотўғри қараш Европа шарқшунослигига шу қадар сингиб кетдики, ҳатто Михаил Никитский каби рус олимлари ҳам унга танқидий қарай олмадилар. Ҳолбуки, М.Никитскийнинг 1856 йилда Петербург университетининг шарқ тиллари факультетида ёқлаган “Амир Низомиддин Алишернинг давлат ва адабиёт борасидаги ахамияти” деган магистрлик диссертацияси буюк ўзбек шоирининг номини илмий оммалаштириш ишида олға ташланган одим бўлган эди. 1857 йилда “Бобурнома” матнини нашр этган рус шарқшуноси Н.И.Ильминскийнинг фикрига кўра, Навоий “она тили учун қарийб яккаю ягона ёхуд жилла бўл-маса қудратли курашчи эди. Турколог И.Н.Березин ўша йилнинг ўзидаёқ “Турк хрестоматияси”нинг 1-томига

“Мажолис ун-нафоис”, “Махбуб ул-кулуб”дан парчаларни ва Навоийнинг бошқа шеърларини киритади.

Л.М.Лазерев Навоий девонидан олинган ғазалларни 1866 йилда “Турк тили хрестоматияси”да чоп этади. Шундан бир йил кейин, 1868 йилда шарқшунос В.В.Вельяминов-Зернов XVIII асрнинг биринчи ярмида Туркияда Навоий асарлари асосида номаълум муаллиф томонидан тузилган “Абушка” луғатининг матнини нашр этади¹.

XX асрда асарларининг тизимли равишда рус тилига ва Иттифок халқлари тилларига таржима қилиниши туфайли шоир номи янада машҳур бўлиб кетди. 1941 йили Навоий таваллудининг 500 йиллигини Иттифок миқёсида кенг тантана қилиш ҳақида қарор қабул қилиниб, шоир ҳаёти ва ижоди тадқиқи ҳамда асарларининг нашри ва таржимаси бўйича катта ишлар бошлаб юборилади. Лекин кутилмаганда юз берган Иккинчи

¹ Бу ҳақда қаранг: Клименко А. Дўстлик рамзи. 7–8-бетлар.

жаҳон уруши туфайли бу юбилей ортга сурилиб, 1948 йили ўтказилади. 1968 йили унинг 525 йиллиги катта тантана қилинади. Шу муносабат билан 1968–1970 йилларда рус тилида Навоийнинг 10 жилдлик “Танланган асарлар”и босилиб чиқди (бунгача ҳам шоирнинг бир неча алоҳида тўпламлари рус тилида нашр қилинган эди). Н.Ф.Лебедев, В.А.Рождественский, С.Иванов, Н.Ушаков, Н.Панов, Л.Пеньковский, В.Державин, С.Липкин, М.Лозинский каби таржимонларнинг бу борадаги хизматлари беқиёс.

“Альфред Курелла ўзбек классик адабиётининг йирик намояндаси асарига мурожаат этиб, шоир куйлаган халқ ва юртни бутун қалби билан севиб қолди. У Иккинчи жаҳон урушидан кейинги дастлабки йилларда Алишер Навоийнинг “Фарход ва Ширин” достонидан парчалар таржима қилиб, “Совет литератур”нинг 1946 йил 1-сонида, худди шу йили “Нойе Вельт” (“Янги дунё”) журналининг 15-сонида “Йилнинг тўрт фасли” номи

билан эълон қилган бўлса, кейинчалик дostonни тўлалигича немис шеърхонларига таништирди"¹.

Ўзбекистон мустақиллиги Алишер Навоийни дунёга янгидан танитди. Шоир асарлари дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинмоқда ва ўзининг жаҳон адабиётидаги муносиб ўрнига эга бўлмоқда.

ЎЗ ИЖОДИНИНГ ТАДҚИҚОТЧИСИ

Алишер Навоий асарлари ўз давридаёқ кенг тарқалиб, ижоди чуқур эътироф этилиб, Лутфий, Абдурахмон Жомий, Мирхонд, Хусайн Бойқаро, Давлатшоҳ Самарқандий, Шохий Сабзаворий, Хондамир, Зайниддин Восифий каби устозлари, дўстлари ва шогирдларининг юксак баҳосига сазовор бўлган.

¹ *Каримов Ш.* Диллардан дилларга. — Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 125–126-бетлар.

Лекин ҳар қанча қизиқ туюлма-син, шоир ижодининг илк ва чинакам тадқиқотчиси – унинг ўзи! Чунки у ўз қаламининг қудратини ҳам, ижодининг асосий хусусиятларини ҳам, таркалиш микёсини ҳам, Шарқ сўз санъатида тутган ва тутажак ўрни ва мавқеини ҳам, дурдона битикларининг шуҳрати ва умрбоқийлик даражасини ҳам жуда яхши билган ва бу борадаги фикру мулоҳазалари, ҳукму хулосалари, фахру ифтихор туйғуларини ўз асарларида лирик чекиниш тарзида келган фахрия байтларида маҳорат билан дарж этган. Чунончи, “Мезон ул-авзон”да: “... Ажам шуароси ва Фурс фусаҳоси ҳар қайси услубдаким, сўз арусига жилва ва намойиш бериб эрдилар, турк тили била қалам сурдум ва ҳар нечук қоидадаким, маъни абкориға зийнат ва оройиш кўргузуб эрдилар, чиғатой лафзи била рақам урдум. Андоқким, то бу мазкур бўлгон тил ва лафз биносидур, ҳеч нозимға бу даст бермайдур ва ҳеч роқимға бу муяссар бўлмайдур”, – деб ўз ижоди-

га ялпи баҳо берган серкирра шоир “Муҳокамат ул-луғатайн”да ўз асарларининг тақдири ҳақида комил ишонч ва фахру ифтихор билан шундай деган эди: “... сўзум мартабаси авждин куйи инмагай ва бу тартибим кавкабаси аъло даражадин ўзга ерни беганмагай”.

Шарқнинг барча улуғ сўз санъаткорлари ижодида ўзининг истеъдод даражаси ва шон-шуҳратидан ифтихор қилиб ёзилган шеърлар ва алоҳида байтларга кўп дуч келамиз. Алишер Навоий ижодида ҳам бундай фахрия байтлар анча-мунча. “Лисон ут-тайр” достонида:

*Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам, —*

деган шоир ғазалларида ҳам кўплаб байтларида ўзига муносиб баҳони ўзи бериб кетган. Чунончи, улардан бирида: “Шарбат қанча ширин бўлса, кинининг ичини шунча куйдиргани каби, Эй Навоий, ширин шеърларинг ҳам эл кўнглини шунчалик ўртади”, дейди:

Навоий, ўртади ширин ҳадисинг
эл кўнглин,
Начухки, куйдурур ичин, чу шарбат
ўлди чучук.

Мана бу байтида эса ишқнинг тур-
ли хусусиятларини билиб олай деган
киши барча ишини йиғиштириб қўйиб,
бизнинг девонни ёд олсин, дейди:

Эй Навоий, ишқ атворини ҳифз айлай
деган,
Барча ишни тарк этиб, қилсун бизнинг
девонни ҳифз.

Бу билан ҳассос шоир девонининг
асосини ишқ тараннуми ташкил эти-
шига ҳам ишора қилади.

Ишқий мазмундаги байтларидан
бирида эса айтади:

Булбул каби хушгўй Навоийни қилиб хор,
Ул гулни кўрунг, жокиби бадгўй
тутуиптур.

“Булбул каби ширин сўзли Наво-
ийни хор қилиб, ул гулни кўрингким,
ёмон сўзлининг этагини тутибди”.

Бу ерда шоир ўзини булбулга,
шеърини унинг дилўрттар навосига
ўхшатапти.

*Эй Навоий, истасангким ўлмагай эл
дарддин,
Дарди ҳолингни дема назм айлабон
афгон аро.*

Бу байтда шоир ўз дардининг қанчалик кучлилигини агар уни шеърга солса, ўқиганлар бу дардни кўтаролмай ўлиши билан асослайди: “Эй Навоий, эл дарддан ўлмасин десанг, нолафигон чекиб, дардингни назм йўли билан айтма”.

Бу билан шоир ўз шеърларининг дард ўти билан ёлқинланиб туришига ҳам нозик ишора қилиб ўтган.

Шакарқамиш ҳам, оддий қамиш ҳам най деб аталган. Айни пайтда мажозан қамиш қалам ҳам кўзда тутилган. Сўзнинг маънодошлигидан фойдаланиб, қуйидаги байтида шоир гўзал тажнис яратади:

*Килкида Навоийнинг жон шираси
музмардур,
Хар найда қачон бўлгай бу навъ шакар
пайдо.*

“Навоийнинг қамиш қаламида жон шираси яшириндир, бундай шакар ҳар

қандай қамишда қачон пайдо бўлибди?!"

Шоҳ билан шоирни қиёслаб, шоҳ қилич билан мамлакатларни забт этса, шоир қалами билан уларни қўлга киритади дейди:

*Шаҳ Навоий тилидек тия ила кўп
мулк очти,
Тортмиш очқали Бағдод ила Табриз қилич.*

“Шоҳ Навоий тилидек (ўткир) қиличи билан кўп мамлакатларни қўлга киритди. Энди Бағдод билан Табризни забт этиш учун қилич тортмиш”.

Бошқа байтида бу фикрни янада конкретлаштириб: “Овозаси оламни тутган шоҳ дунёни тир кучи билан олса, Навоий шеърият мулкини тил қудрати билан олмиш”, дейди:

*Назм мулкин тил чекиб олмиш Навоий,
ўйлаким,
Чекса оламни олур шоҳи фалакмиқдор тиг.*

Мана бу байтида эса ҳусни каломингга эҳсону таҳсин хожат эмас дейди, яъни у буларнинг баридан устун туради:

*Навоий, бу ҳусни каломинг била
Эмас ҳожат эҳсону таҳсин санга.*

Ўзининг адабиётдаги мавқе-мақоми
хақида эса шундай ёзади:

*Эи Навоий, қилгали таъи аҳли жинси
шеър назм,
Назминг ўлди барчасига қойиш, балким
радиф.*

“Эй Навоий, таъи назми борлар
шеър ёзар бўлса, сенинг ашъоринг
барчасига нафақат қофия, балки ра-
диф ҳам бўлади”.

Бу билан шоир ўз даври ижод-
корлари ўртасида устод даражаси-
га кўтарилгани, кўлига қалам тутган
борки, ундан ўрганиб, таъсирланиб,
унга эргашиши, ғазалларига татаббуъ-
лар ёзиши, мухаммаслар боғлашига
ишора қилади. Чунки ўша замонда
Ҳиротда Навоий шеърлари кириб бор-
маган хонадон, атрофда унинг дево-
ни тарқалмаган шаҳру вилоят йўқ эди
дейиш мумкин.

Алишер Навоийнинг бундай фах-
рия байту мисралари, фикрлари ни-
ҳоятда кўп. Уларнинг барчасини бир

ерга тўплаб, синчиклаб таҳлил қилса, улуг шоирнинг ўз истеъдод кучию махорат даражаси, асарларининг мавзу кўламию бадий юксаклиги, тарқалиш доирасию таъсир кудрати хақида ўзи “кўб ва хўб” баҳо бериб кетганлигига шохид бўламизки, навоийшунослар бу буюк сўз санъаткорига унинг ўзидан ошириб баҳо берганларича, бу чек-чегарасиз бадиият оламининг барча сир-синоатларини бутун қирралари билан кашф этиб улгурганларича йўк.

МУСТАҚИЛЛИК ВА НАВОИЙ

Ўзбек халқини, тилини, маданияти ва адабиётини ўзига хос ва мос даражада кўриш Алишер Навоийнинг буюк орзуси эди. Ўзининг шоир, олим, давлат арбоби, мураббий сифатидаги бутун кучи ва фаолиятини шу буюк мақсад йўлига тиккан эди. Унинг орзу-армонлари орадан 500 йил ўтиб рўёбга чиқди. Алишер Навоий ва Ўзбекистон мустақиллиги ўртасида қандайдир кўзга кўринмас сирли риш-

талар, ўзаро боғлиқлик борга ўхшаб кўринади. Зеро, улур зотлар бу дунёдан ўтиб кетганларида ҳам уларнинг рухи, қолдирган ишлари ҳамиша халқи билан бирга бўлади.

Мустақиллик ва Навоий эгизак тушунчаларга айланиб кетган. Зеро, мамлакатимизда “Навоий йили” деб эълон қилинган 1991 йилда биз мустақилликка эришдик. Ўз навбатида, мустақиллик Навоийга иккинчи хаёт бахш этди.

Иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясида мамлакатимиз Президенти Ислон Каримов Алишер Навоий асарларининг маънавий-ахлоқий тарбия учун нақадар муҳим аҳамиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлаб, шоир ижодига яна бир марта жамнатчилик эътиборини қаратиши ва уни ўрганишга чақиришининг ўзи Навоийга давлат миқёсида эътибор берилаётгани ва мустақил Ўзбекистон давлатининг маънавий асосларини мустаҳкамлашда шоир ғоялари ва фикрлари биз билан ҳамиша биргаллигини кўрсатган эди.

Истиқлол йилларида бизда Навоийга муносабат давлат сиёсати даражасига кўтарилди: шоир янгидан кадр топди, шон-шуҳрат шохсупасига кўтарилди.

Мустақиллик Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишнинг янги босқичини бошлаб берди. Сермаҳсул ва серқирра шоирнинг XX жилдлик “Мукамал асарлар тўплами” (1987–2003) ва шу асосда X жилдлик “Тўла асарлар тўплами” (2011)нинг напир этилиши адабий-маънавий ҳаётимизда катта воқеа бўлди.

Навоийга давлат миқёсида аҳамият берилаётгани туфайли навоийшуносликда сифат ўзгаришлари вужудга келмоқда, тадқиқотларда илмий ҳолислик ва назарий теранлик кўзга ташланмоқда, олимлар шоир ижодини жаҳон сўз санъати контекстида олиб ўрганишга киришмоқдалар. Зеро, Навоий фақат ўзбеклар ёки туркий ва форсий халқларнинг эмас, балки барча жаҳон халқларининг шоири, у дунёвий миқёсдаги тафаккур соҳиби.

У ўз асарларида башарий муаммоларни кўтариб чиққан, умуминсоний кадриятларни улуғлаган, жаҳоншумул масалаларни ечишга уринган. Бинобарин, шоир асарларининг халқаро андозалар асосида янгича нуқтаи назардан ўрганилиши, Навоийнинг фалсафий қарашлари, меросининг диний-тасаввуфий моҳияти, бадииятини тадқиқ этишга қизиқишнинг ортиши Навоий даҳосини бутун улуғворлиги билан англашга имкон яратиши шубҳасиз.

Буюк шоир туғилган кун – 9 февраль Ўзбекистонда миллий байрам мақомига кўтарилди: бирор-бир олий ва ўрта махсус ўқув юрти, мактаб ва лицей, ташкилот ва муассаса йўқки, Навоийга бағишлаб тадбир ўтказмаса! Ҳар йили февраль Навоийхонлик кунлари билан бошланадиган ва бу ўзига хос маънавий байрамлари ойнанинг деярли ярмигача давом этиб, бобурхонлик тантаналарига уланиб кетадиган бўлди.

НАВОИЙ ТАЪРИФИДА

Бу кун назм арконининг рубъи ма-
скунида қаҳрамон ултурур ва бу ма-
молик фатҳиға соҳибкирон ани деса
бўлур.

*Эрур сўз мулкининг кишварситони,
Қаю кишварситон, хисрав нишони,
Дема хисравнишонким, қаҳрамони
Эрур гар чин десаиғ соҳибқирони.*

Хусайн Бойқаро

Соҳиби давлат Алишер Навоийдир-
ки, бизнинг замонимиз унинг билан
шарафлидир. Унинг табиий майли
ва қобилиятининг кўлами икки тил-
да – туркий ва форсийда шеър айтиш-
га кодир бўлса-да, таъбининг майли
форсийдан кўра туркийга кўпроқдир.
Низомий “Хамса”си жавобида ўттиз
мингга яқин байтдан иборат туркий
маснавийлари (“Хамса”си)дирки, ҳеч
ким ундан кўп ва ундан хўб шеър айт-
ган эмас ва назм гавҳарига сайқал бер-
ган эмас.

Абдурахмон Жомий

Мулкате хусну жамол андок
 мусалламдур санго –
Ким, фазилат бобида
 зотинг жаҳоннинг сарвари.

Мазхари давлат Алишер,
 улки шери Хак эрур,
Хар маорикда анинг фатху
 саодат ёвари.

Давлатшоҳ Самарқандий

Бўлуб мудом музаффар фасоҳат
 майдонинда,
Баловат аҳлидин олмиш дамодам
 юз таҳсин.

Амин жаҳон элига, фазлу
 фан жаҳони ўзи,
Эрур макомида андин мулку
 миллату дин.

Кўнгул денгиз киби кенг,
 тенги йўқ саховатта,
Баҳор абридек андин бўлур сероб
 замин.

Атоуллоҳ Хусайний

...то қиёматгача ва қиёматда ҳам улуғ Ҳазратнинг (яъни Навоийнинг – Э.О.) ёқимли феъллари ва яхши ишлари замон саҳифаларида, кеча ва кундуз варақларида мангу қолур.

Хондамир

(Навоий)гача ҳам, ундан кейин ҳам туркий тилда ҳеч ким унчалик кўп шеър битган эмас. У шеър илмининг устаси, унинг туркий шеърларининг шуҳрати мулло Жомийнинг форсча шеърлари шуҳрати билан тенг.

Муҳаммад Ҳайдар Мирзо

Унинг (Ҳусайн Бойқаронинг – Э.О.) минг бир камол эгаси бўлмиш нодир, мумтоз, мислсиз, довюрак ва қилич эгаси амири бор эди, унинг исми шарифи Мир Алишер эди. У туркий тилда Араб ва Ажамга қараб бонг кўтарди. Таажжуб жойи шундаки, у буюк ишлар билан машғул бўлишига қарамасдан, разаллар девони яратиб, туркий тилда “Хамса”ни ёзиб тугатди.

Жаҳонгир Хошимий

Нурли юлдузлар каби ярқираб турган Навоий, Жомий, Абдураззок, Мирхонд, Хондамир, Давлатшоҳ ва бошқаларни кўрган замонни Шарқ адабиёти тарихининг мумтоз даври дейиш керак эди.

М.Белен

Навоий ҳукумат кишиси ва машҳур шоирдир; адабиётнинг турли навъини севган, ёзма асарлар ва уларнинг ёзувчилари химоячиси, Шарқнинг адабиёт тарихида фахрий ўринда туришга лойиқ бир кишидир.

Сильвистр де Саси

Навоий фақат улкан мутафаккир ва шоиргина эмас, балки ўз халқини чиндан севувчи Инсон ҳамдир. Бундай Инсон абадий барҳаётдир.

Е.Э.Бертельс

Ақлий теранлиги ва қомусий билими билан Алишер Навоий ҳатто Уйғонинг даври титанлари орасида ҳам алоҳида ўрин тутди.

Ойбек

Навоий ҳақиқатан ҳам ўзбек адабий тилининг ва ўзбек адабиётининг мустаҳкам пойдеворини қўйган, дохий-адиб хусусиятларини ўзида жамлаб олган бир сиймо эди. Форс-тожик классик адабиётида бир гуруҳ улур шоирлар бажариб кетган вазифани тарих деярли якка Навоий зиммасига юкледи. У бу юкни шараф билан кўтариб, манзилгача етказган мутафаккир ва титан (пахлавон) эди...

Шайхзода

“Хамса”нинг яратилиши ҳам Навоий учун, ҳам ўзбек адабий тили учун катта имтиҳон эди. Навоий бу имтиҳондан аъло баҳо билан ўтиб, ўзига абадий шуҳрат, ўзбек халқига ва унинг тилига шараф бағишлади.

Тўхтасин Жалолов

Биз буюк Алишер Навоий мерос қилиб қолдирган ижодий мактабни, унинг сабоқлари ва анъаналарини кўз қорачиги сингари авайлашимиз зарур.

Чингиз Айтматов

НАВОИЙ ҲАҚИДА РИВОЯТЛАР

ЗАРОФАТ

Бир куни Алишер Навоий билан Хусайн Бойқаро ўртасида нозик суҳбат бўлиб ўтди. Навоий Бойқаронинг қуловига сирли бир сўзни шивирлаб:

– Сиз бу сўзларни тезда унутинг, – деди.

Султон Хусайн шу лаҳзада жавоб қилди:

– Қайси сўзларни?

ПОДШОҲДАН НОН ТИЛАМА

Амир Алишер Навоий Султон Абусаид замонида Муҳаммад Абусаид Баходир билан “Боғи сафид”да сайр

килиб юрган эди. Муҳаммад Абусаид Баҳодирнинг танишларидан Юсуф исмли бир йигит вазирларнинг баъзисидан шикоят қилди:

— Вазир экинимга сув бермай қўйди. Мирзо Абусаидга арз қилмоқчи бўлиб саройга борган эдим, ясовуллари унинг хузурига киритишмади. Ҳозир ахволим шу қадар оғирки, бировлардан бир бурда нон тилаб тирикчилик қилаётибман.

Амир Алишер Навоий унга қарата мана бу байтни ўқиди:

Яъни:

*Гадой, ки нон аз дари шоҳ жуст,
Бибояд зи оби худаш даст шуст.*

Мазмуни: “Шоҳ даргоҳидан нон тилаган гадой ўзининг сувиға қўлини ювиши керак”.

РАҲМДИЛЛИК

Алишер Навоийнинг жамоа билан масжидда аср намозини адо этгач, намозга келмаганларни суриштириш одати бор эди. Бир куни бу одатига

хилоф равишда шошилич намозини ўқийди-да, ҳеч ким билан иши бўлмай боғига йўл олади. Одамлар хайрон бўлиб, бунинг сабабини сўраганларида шундай жавоб қилади:

– Мен масжидга келаётиб, фалон жойда таҳорат олган эдим. Намоз учун сафга турганимда елкамда бир чумоли кўрдим. Унинг таҳорат жойида менга илашганини билиб, уйини тополмай озор чекмасин деб, дарҳол уясига олиб бориб кўйдим ва бир гуноҳсиз жониворнинг уволига қолишдан қутулдим.

ШАФҚАТ

Хусайн Бойқаро Марвда қишлаб қолганида Алишер Навоий ҳам у билан бирга эди. Бир ғуррак унинг чодирига кириб-чиқиб юрди, ҳеч ким унга тегинмагани учун у ерга уя ясаб, тухум ҳам кўйди.

Султон Хиротга кайтишга фармон берганида ғуррак ҳали тухумини ичмаган эди. Шафқат-мурувват кони бўлган Амир кушга озор беришни хоҳламай:

– Гуррак тухумини очиб, болаларини учирма қилмагунча чодир шу ерда қолдирилсин, – деб буюрди. Хатто унинг муҳофазаси учун киши қолдирди.

КАМТАРЛИК ДАРАЖАСИ

Хусайн Бойкаро Алишер Навоийни мухрдорлик мансабига тайинлаганида эгаллаб турган лавозимига кўра у энг юқорига мухр босишга ҳақли эди. Лекин у бир-биридан юқорига мухр босишни талашадиган амир-амалдорларга қарши ўлароқ, энг қуйига ўз мухрини босар эдики, ундан пастга ҳеч ким мухр босолмасди.

Ҳамма унинг камтарлигига қойил қолди.

ЎЛИГИ ҲАМ БИР БАЛО, ТИРИГИ ҲАМ

Муסיқа фанида даврининг ягонаси Мавлоно Алишоҳ бир куни Навоийга арз қилиб:

– Сизнинг олий илтифотингиз ва мархаматингиздан умид шуки, вақф бошқарувчилари олти ойлик маошимни бирданига топширсалар, ҳар ойда хизматчиларга бош оғриви бўлиб юрмасам, – деди.

– Мавлоно, – деди у, – умримиздан олти кун қолганми, йўқми, бизга маълум эмас, сиз нима учун омонат ҳаётга бу қадар эътимод қилиб, келажак олти ойлик маошни талаб қиласиз!

Мавлоно жаноблари:

– Сиз фармон беринг, у пулларни бераверсинлар, борди-ю ўлиб қолсам, гўр-кафанимга яраб кетар, – деди.

Навоий:

– Ўлиги ҳам бир бало, тириги ҳам бир бало дегани сиз экансиз-да! – деди.

НАВОИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Олам аҳли, билингизким, иш эмас
душманлиғ,

Ёр ўлунг бир-бирингизгаки, эрур
ёрлиғ иш.

Камол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмағай ғамнок

чиқмоқ.

Жаҳондин нотамом ўтмак

биайних¹,

Эрур хаммомдан нопок чиқмоқ.

¹ Биайних – худди, худди ўзи, айнан.

* * *

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас
эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас
эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул
бутса,
Булбулға тикандек ошён бўлмас
эмиш.

* * *

Тухм ерга кириб, чечак бўлди,
Қурт жондин кечиб, ипак бўлди.
Лола тухмича ғайратинг йўқму?!
Пилла қуртича химматинг йўқму?!

* * *

Даҳр¹ бўстонида қилмоқ сайр
айлаб хою хуй
Ҳарза² кезмакдур ҳаётинг
қушларини уркутуб.

¹ Даҳр – дунё, олам; замон.

² Ҳарза – беҳуда.

• • •

Молдин умруннга осойиш агар
етмас не суд¹,
Нух² умрин хосил этсанг,
ганжи Қорун³ қозганиб.

• • •

Айб эрурким, аҳли дониш⁴
қилса нодон бирла баҳс.

• • •

Эрур чун олам ичра жоҳ⁵ фоний,
яхши от боқий,
Бас, эл комин раво айла ўзунгни
комрон⁶ кўргач.

¹ Суд – фойда, наф, манфаат.

² Нух – энг узок умр кўрган пайгамбар. Унинг 1000, хатто 1600 йил умр кўргани накл қилинади.

³ Қорун – Мусо алайҳиссалом даврида яшаган, хад-ҳисобсиз бойлигини хайрли ишларга сарфламай, хасисликда ном чиқарган шахс. Бу такаббур кимсани охир-оқибат бутун мол-дунёси билан бирга ер ютган. У Шарк адабиётида харислик ва хасислик тимсоли ҳисобланади.

⁴ Аҳли дониш – донолар, олимлар.

⁵ Жоҳ: – 1) амал, мартаба; 2) давлат, бойлик; 3) буюклик, шавкат.

⁶ Комрон – 1) бахтиёрлик, мақсадга эришганлик; 2) қудратлилик, ҳукмронлик.

* * *

Бўлуб нафсингга тобеъ, банд
этарсен тушса душманни,
Сенга йўқ нафсдек душман,
кила олсанг ани қил банд.

* * *

Кирма савдо баҳрига¹ оламдин
истаб судким,
Сийм² нақди тушса, лекин
умр нақди сийғалур.

* * *

Андоқ иш қилким, пушаймон
бўлмағайсенким, эмас
Ҳеч осиг³ чун иш хато бўлди
пушаймонлиғда хайф.

* * *

Қайси жохилга надомат бўлғай
ул олимчаким,
Ҳар не билди, қилмади, ҳар
неки қилди, билмади.

¹ Баҳр – азим дарё, денгиз.

² Сийм – кумуш, танга, пул.

³ Осиг (Асиге) – фойда, манфаат, наф.

* * *

Эй кўнгул, куйдур тамаъ тухмин,
таманно¹ мазраъин²,
Бу экинни чунки харгиз қилмади
доно писанд.

* * *

Пил ўлса сенинг хасминг³,
десангки зарар топмай,
Бир пашшаға оламда еткурма
зарар харгиз.

* * *

Истасанг душманинг ўлғай
санга дўст,
Кирмагил дўст била душман аро.

* * *

Нокасу ножинс авлодин
киши бўлсун дебон,
Чекма меҳнатким, латиф ўлмас
касофат олами —

¹ Таманно — орзу, мақсад, истак, хоҳиш.

² Мазраъ — экин экиладиган жой, экинзор, майдон.

³ Хасм — душман, рақиб, муҳолиф.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Абдуқодиров А. Алишер Навоий. – Хўжанд, 2001.

Абдуллажонов А. Навоий бадийиятини немисча таржималарда қайта яратини ва табдил этиш. Номзадлик диссертацияси автореферати. – Тошкент, 1998.

Абдурахмон Жомий ва *Алишер Навоий* (Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи П.Шамсиен). – Тошкент: “Фан”, 1966.

Айний С. Алишер Навоий // Асарлар. Саккиз жилдлик. 8-жилд. (Мақолалар). Алибек таржимаси. – Тошкент: Ф.Фулом помидаси бадий адабиёт нашриёти, 1967. 228–377-бетлар.

Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. – Тошкент: “Фан”, 1987–2003.

Алишер Навоий. Хикматлар (Тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Э.Очилов). – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2011.

Бертельс Е.Э. Навои и Джами. – Москва: “Наука”, 1965.

Е.Э.Бертельс. Навоий ва Аттор (И.Мирзаев таржимаси). – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005.

Воҳидов Р. “Мажолис ун-нафоис”нинг таржималари. – Тошкент: “Фан”, 1984.

Ғаниева С. Навоий насри нафосати. – Тошкент, 2000.

Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бустони (“Тазкират уш-шуаро”дан). Б.Ахмедов таржимаси. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.

Жумахўжа Ж. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1996.

Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ (Н.Норкулов таржимаси). – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.

Заҳририддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: “Шарқ”, 2002.

К.Эргашев. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. – Ташкент: “Фан”, 2009.

Каримов Ш. Диллардан дилларга. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.

Клименко А. Дўстлик рамзи (Алишер Навоий асарлари рус ва украин тилларида). – Тошкент: “Фан”, 1974.

Муҳаммад Хайдар Мирзо. Тарихи Рашидий (В.Раҳмонов ва Я.Эгамовалар таржимаси). Тошкент: “Sharq”, 2010.

Навой замондошлари хотирасида. (Тузучи Б.Ахмедов). – Тошкент: Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.

Норқулов Н. Темурийлар даври маданияти тарихидан лавҳалар. – Урганч: “Хоразм”, 1996.

Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. XX жилдлик. 13-жилд (Адабий-танқидий мақолалар). – Тошкент: “Фан”, 1979.

Олим С. Навой асарлари таржималари. – Тошкент, 1991.

Олим С. Ишқ, ошиқ ва маъшук. – Тошкент: “Фан”, 1992.

Очилов Э. Алишер Навой (Рисола). – Тошкент: “Abu matbuot konsalt”, 2011.

Очилов Э. Бир ховуч дур (Навой ғазаллари ва байтлари шарҳи). – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2011.

Султон И. Навойнинг қалб дафтари. – Тошкент: Ф.Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1969.

Улуғ ўзбек шоири (Мақолалар тўплами). – Тошкент: “Фан”, 1948.

Фитрат. Танланган асарлар. Иккинчи жилд. – Тошкент: “Маънавият”, 2000.

Ҳайитметов А. Алишер Навой // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. – Тошкент, 2000. 217–224-бетлар.

Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида. – Тошкент: “Чўлпон”, 1989.

Хондамир. Макорим ул-ахлоқ (Яхши хулқлар). П.Шамсиев таржимаси. – Тошкент: “Фан”, 1948.

Хусайн Бойқаро. Рисола. Девон (Нашрга тайёрловчи А.Эркинов). – Тошкент: “Шарк”, 1995.

Шарафиддинов О. Алишер Навоий (Хаёти ва ижоди). – Тошкент: Ф.Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1971.

Шарафуддин Роқимий. Тарихи том (Форсидан Ҳайдарбек Бобобеков ва Наим Норқуловлар таржимаси). – Тошкент: “Маънавият”, 1998.

Шодиев Э. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарлари. – Тошкент: “Фан”, 1990.

Эл деса Навоийни (Навоий хақида халқ ривоятлари). Тўллаб нашрга тайёрловчи М.Жўраев. – Тошкент: Чўлпон, 1991.

МУНДАРИЖА

Сўз мулкининг соҳибқирони	4
Темурийларга яқин хонадон	8
Сўзга ошно болалик	15
Пурмаъно тахаллуслар.....	26
Навоий Машҳадда.....	33
Самарқандда ўтган йиллар.....	36
Навоий – давлат арбоби	43
Абадиятга муҳрланган умр.....	54
Саховат салтанатининг султони	60
Ҳайратомуз мерос	80
Зуллисонайн шоир	102
Махорат кирралари.....	114
Асрларни бўйлаган ҳикматлар.....	126
Комил инсон орзуси.....	143
Навоий ва жаҳон	149
Ўз ижодининг тадқиқотчиси.....	160
Мустақиллик ва Навоий	167
Навоий таърифида	171
Навоий ҳақида ривоятлар	176
Навоий ҳикматларидан	181
Адабиётлар рўйхати.....	187

Илмий-оммабол нашр

Тарих ва шахс

ЭРГАШ ОЧИЛОВ

АЛИШЕР НАВОИЙ

Мухаррирлар *Э. Қурбанов, И. Аҳмедов*

Бадий муҳаррир *Х. Қутлуқов*

Техник муҳаррир *Т. Харитоновна*

Кичик муҳаррир *Д. Холматова*

Мусаххихлар *М. Ишонхонова,*

Н. Абдурахмонова

Компьютерда тайёрловчи *Д. Габдрахманова*

Нашриёт лицензияси А1 № 158.14.08.09.

Босишга 2013 йил 17 апрелда рухсат этилди.

Бичими 70x108¹/₆₄. Офсет қоғози. "Virtec
Peterburg" гарнитураси. Офсет босма усули-
да босилди. Шартли босма табоғи 4,2. Нашр

табоғи 4,43. Адади 2000 нусха.

Буюртма №13-206.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

"O'zbekiston" нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz